

Warszawa, dnia 6 września 2017 r.

BAS-WAP - 1455/17

Pan Poseł
Arkadiusz Mularczyk
Klub Parlamentarny
Prawo i Sprawiedliwość

Opinia prawna

w sprawie możliwości dochodzenia przez Polskę od Niemiec odszkodowania za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową w związku z umowami międzynarodowymi

I. Tezy opinii

1. W okresie drugiej wojny światowej Polska poniosła największe, w stosunku do całkowitej liczby ludności i majątku narodowego, straty osobowe i materialne ze wszystkich państw europejskich. Straty te nie wynikały tylko z działań wojennych, ale przede wszystkim z niemieckiej polityki okupacyjnej, w szczególności celowej i zorganizowanej eksterminacji ludności na okupowanych terenach państwa polskiego, a także z intensywnej eksploatacji społeczeństwa polskiego, w tym pracy przymusowej oraz celowego niszczenia mienia, m.in. zburzenia stolicy państwa polskiego Warszawy.
2. W związku z tym zasadne jest twierdzenie, że Rzeczypospolitej Polskiej przysługują wobec Republiki Federalnej Niemiec roszczenia odszkodowawcze, a twierdzenie, że roszczenia te wygasły lub uległy przedawnieniu jest nieuzasadnione.

3. Uwzględniając treść m.in. IV konwencji haskiej z 1907 r., ustalenia konferencji poczdamskiej oraz postępowanie Niemiec w stosunku do innych państw poszkodowanych w trakcie drugiej wojny światowej, polegające na zawieraniu z nimi umów i wypłacie odszkodowań, państwo niemieckie powinno skompensować państwu polskiemu szkody związane z okresem drugiej wojny światowej.
4. Według powojennych szacunków straty i szkody materialne w mieniu państwowym i prywatnym, spowodowane przez Niemcy w związku z drugą wojną światową, wyniosły ponad 258 miliardów przedwojennych zł. W przeliczeniu na walutę dolarową wynosiły one około 48,8 mld dolarów amerykańskich, przy zastosowaniu kursu z sierpnia 1939 r., zgodnie z którym 1 dolar odpowiadał 5,3 złotego. Straty w majątku trwałym szacowano na 62 mld przedwojennych zł, co stanowiło 3,5 – krotną wartość strat państwa polskiego z okresu pierwszej wojny światowej (17,8 mld przedwojennych zł).
5. Straty biologiczne społeczeństwa polskiego ogółem wyniosły przeszło 6 milionów ludzi. W 1946 r. liczba żyjących obywateli polskich, poszkodowanych w wyniku zbrodni i terroru III Rzeszy Niemieckiej wynosiła 10 milionów 84 tysiące 585 osób.
6. Mimo poniesienia w trakcie wojny największych obok ZSRR strat i zniszczeń, Polska i polscy obywatele otrzymali świadczenia pieniężne od Niemiec nie tylko niewspółmierne do poniesionych szkód, ale zdecydowanie niższe niż odszkodowania wypłacone przez RFN innym państwom i ich obywatelom. RFN przeznaczyła na rzecz obywateli państwa polskiego około 600 mln marek niemieckich, licząc łącznie wypłaty dla ofiar eksperymentów pseudomedycznych oraz „Fundacji Polsko – Niemieckie Pojednanie”. Kwota ta nie stanowi nawet 1% sumy, jaką rząd niemiecki przeznaczył po drugiej wojnie światowej na wypłaty odszkodowań dla obywateli państw Europy zachodniej, Stanów Zjednoczonych oraz Izraela.
7. Według art. 3 IV konwencji haskiej z 1907 r. dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej, podpisanej także przez Niemcy, państwo prowadzące wojnę odpowiada za każdy czyn osoby wchodzącej w skład sił zbrojnych tego państwa. Obowiązek ten nie został przez Niemcy do dziś zrealizowany wobec Polski.

8. W wyniku konferencji poczdamskiej postanowiono, że „Niemcy zostaną zmuszone do wynagrodzenia w jak najszerszym stopniu strat i cierpień wyrządzonych Narodom Zjednoczonym i z powodu których naród niemiecki nie może uchylić się od odpowiedzialności”. Postanowienie to w stosunku do Polski do dziś nie zostało zrealizowane. Po Konferencji poczdamskiej został zawarty w 1946 r. układ paryski, dotyczący odszkodowań dla państw Europy zachodniej, wschodniej, Azji i Afryki, pominięto natomiast państwo polskie.
9. Poza zobowiązaniem ZSRR do zaspokojenia polskich roszczeń ze swojego udziału w reparacjach protokół z konferencji poczdamskiej nie zawiera postanowienia, zgodnie z którym Polsce nie przysługują żadne inne świadczenia bezpośrednio od Niemiec.
10. W Memorandum rządu polskiego, złożonym na konferencji zastępców ministrów spraw zagranicznych w Londynie w styczniu 1947 r., *expressis verbis* uznano: „stosownie do Uchwał Poczdamskich stwierdzających, że Niemcy będą zmuszone do wynagrodzenia w jak najszerszym stopniu strat i cierpień wyrządzonych Narodom Zjednoczonym – Polska zastrzega sobie prawo przedłożenia dalszych konkretnych wniosków w tym przedmiocie”.
11. Po pierwszej wojnie światowej Polska i Niemcy zawarły w dniu 31 października 1929 r. tzw. umowę likwidacyjną, regulującą kwestię roszczeń finansowych i majątkowych, związanych z wojną oraz traktatem wersalskim. Umowa ta została ogłoszona w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Umowa tego rodzaju nie została zawarta między Polską a Niemcami po drugiej wojnie światowej. Republika Federalna Niemiec zawarła natomiast z innymi niż Polska państwami odrębne umowy dotyczące odszkodowań – przede wszystkim konwencję bońską oraz umowy dwustronne z 12 państwami europejskimi w latach 1959 – 1964 w przedmiocie odszkodowań indywidualnych dla obywateli tych państw.
12. Jednostronne oświadczenie Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez PRL reparacji wojennych naruszało obowiązującą wówczas Konstytucję z dnia 22 lipca 1952 r., ponieważ sprawy ratyfikacji i wypowiedzania umów międzynarodowych należały do kompetencji Rady Państwa, a nie Rady Ministrów. Oświadczenie to nie zostało złożone z inicjatywy rządu polskiego, ale z inicjatywy i w wyniku nacisku ze strony ZSRR. Ponadto zgodnie z treścią protokołu z dnia 19 sierpnia 1953 r. z posiedzenia

Rady Ministrów zrzeczenie dotyczyło tylko Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

13. PRL podejmowała liczne próby uregulowania odszkodowań niemieckich po drugiej wojnie światowej. Miało to miejsce m.in. na XXI i XXII sesji Komisji Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz było związane z wystąpieniem polskiego delegata, który zwracał uwagę, iż: „obywatele polscy nie otrzymują do dzisiaj odszkodowania w związku z dyskryminacyjnym ustawodawstwem RFN i RFN nie poczuwa się do obowiązku spłaty tego tragicznego długu wobec narodu polskiego”. Przez wiele lat dwubiegunowy podział polityczny świata uniemożliwiał załatwienie kwestii odszkodowań, co było związane z istnieniem dwóch państw niemieckich oraz polityką RFN.
14. Jak stwierdził A. Klafkowski: „Prawo międzynarodowe nie uznaje instytucji przedawnienia zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Nie uznaje również przedawnienia o odszkodowania z tytułu takich zbrodni”.
15. W podpisanym 12 września 1990 r. Traktacie o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec, zwanym „traktatem 2+4”, w ogóle nie zajmowano się sprawami reparacji wojennych, ale tylko generalnie zamknięciem problemu drugiej wojny światowej. Ponadto Polska nie była stroną tego traktatu.
16. Na podstawie umowy z dnia 16 października 1991 r. między rządami Polski oraz Niemiec utworzono „Fundację Polsko – Niemieckie Pojednanie”. Łącznie od 1992 r. do połowy 2004 r. fundacja wypłaciła 731.843.600 zł 1.060.689 osobom, co *per capita* wyniosło 689,97 zł.
17. Niezałatwienie sprawy roszczeń odszkodowawczych za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową przez ponad 60 lat sprawiło, że zdecydowana większość z 10 milionów 84 tysięcy 585 osób poszkodowanych w wyniku zbrodni i terroru III Rzeszy Niemieckiej zmarła nie uzyskawszy odszkodowania.
18. Treść obowiązujących aktów prawa międzynarodowego oraz powojenna praktyka w zakresie reparacji, w tym dyskryminacyjna polityka RFN w stosunku do Polski i polskich obywateli w porównaniu z innymi państwami, które choć poniosły mniejsze straty materialne i osobowe otrzymały znacznie wyższe odszkodowania, przemawiają za dochodzeniem przez Polskę od Niemiec odszkodowań za szkody spowodowane drugą wojną światową.

II. Przedmiot opinii

Przedmiotem niniejszej opinii jest zagadnienie prawne możliwości domagania się przez Rzeczpospolitą Polską odszkodowań od Niemiec za straty materialne i osobowe spowodowane agresją niemiecką podczas drugiej wojny światowej, w szczególności czy inne kraje dochodziły od Niemiec odszkodowań za straty materialne i osobowe. Opinia została przygotowana na zlecenie Pana Posła Arkadiusza Mularczyka. Zlecenie zostało przyjęte przez Biuro Analiz Sejmowych w dniu 12 lipca 2017 r.

III. Zagadnienia ogólne

Wojna prowadzi do powstania strat między uczestnikami konfliktu zbrojnego. Straty te mają zarówno charakter osobowy jak i materialny. Problem odszkodowań, które były związane z zakończeniem wojny, występował od dawna w prawie międzynarodowym. W szczególności znany jest, pochodzący z późnego średniowiecza, podział wojen na sprawiedliwe i niesprawiedliwe. Związana jest z nim działalność naukowa dwóch rektorów Akademii Krakowskiej z XV wieku, czyli Stanisława ze Skarbimierza oraz Pawła Włodkowica z Brudzenia. Pierwszy z nich w kazaniach pt. *O wojnach sprawiedliwych (De bellis iustis)* oraz *O rozboju (De rapina)* dokonał pierwszego systematycznego wykładu prawa wojny publicznej. Uznał on bowiem wojnę za atrybut władzy państwowej, wyróżniając wojny sprawiedliwe, tj. prowadzone w obronie kraju lub pogwałconych praw¹. Według Stanisława ze Skarbimierza obowiązek odszkodowania był skutkiem wszczęcia wojny niesprawiedliwej, a odszkodowanie nie należy się od państwa, które rozpoczęło wojnę sprawiedliwą oraz prowadziło ją zgodnie z prawem². Drugi z nich natomiast m.in. reprezentował ówczesne państwo polsko – litewskie na soborze w Konstancji (1414 – 1418) w sporze z Zakonem Krzyżackim. Był on także zwolennikiem dopuszczalności jedynie wojen sprawiedliwych stwierdzając, że „ponieważ wojna dopuszczalna jest w zasadzie tylko jako obronna, względnie jako ostateczny środek przywrócenia stanu

¹ Zob. L. Ehrlich, *Paweł Włodkowic i Stanisław ze Skarbimierza*, Warszawa 1954, s. 24, 188 i n.; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski, tom I do połowy XV wieku*, Warszawa 1973, s. 432 i n.; R. Bierzanek, *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982, s. 31.

² Zob. L. Ehrlich, *Polski wkład prawa wojny XV wieku*, Warszawa 1955, s. 71 – 73.

bezprawnie naruszonego, przeto w zasadzie branie łupu ma służyć tylko na zapewnienie odszkodowania za szkodę bezprawnie wyrządzoną”³.

Poglądy te wyrażone w XV wieku stanowią istotny wkład w rozwój nauki o konfliktach zbrojnych. W praktyce zakończenie wojen, zwykle poza cesjami terytorialnymi na rzecz strony zwycięskiej, mogło polegać na nałożeniu na państwo pokonane kontrybucji. Oznaczała ona zapłatę przez stronę przegraną określonego świadczenia w naturze lub kwoty pieniężnej. Jednakże kwestie odszkodowań wojennych pojawiają się w związku z konfliktami zbrojnymi w XIX wieku, począwszy od wojen napoleońskich, a zagadnienie reparacji wojennych występuje przede wszystkim w związku z traktatem wersalskim, kończącym pierwszą wojnę światową. Egzemplifikacją XIX wiecznych reparacji wojennych jest traktat kończący wojnę francusko – pruską, zgodnie z którym Francja miała zapłacić II Cesarstwu Niemieckiemu (w treści: JCM Cesarzowi Niemiec) sumę pięciu miliardów franków. Uiszczenie kwoty pieniężnej miało polegać na zapłaceniu miliarda franków w 1871 r., zapłata zaś reszty w okresie trzech lat od ratyfikacji traktatu⁴.

Określenie zasad prawa wojennego miało miejsce na przełomie XIX i XX wieku w związku przede wszystkim z przyjęciem przez szereg państw tzw. konwencji haskich⁵. Istotne znaczenie miała IV konwencja haska, dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej z dnia 18 października 1907 r. Zgodnie z brzemieniem art. 3 konwencji: „strona wojująca, która by naruszyła postanowienia powyższego regulaminu, będzie obowiązana do odszkodowania, jeśli tego zajdzie potrzeba”, ponadto „będzie ona odpowiedzialna za każdy czyn osób wchodzących w skład jej siły zbrojnej”⁶. Z treści cytowanego przepisu wynika obowiązek państwa do wypłaty odszkodowania za szkody wyrządzone w związku z naruszeniem postanowień regulaminu haskiego, a także na państwo nałożona została odpowiedzialność za wszystkie działania dokonane przez jego siły zbrojne⁷.

³ L. Ehrlich, *Pisma wybrane Pawła Włodkowica*, Warszawa 1968, s. LXI, 74 – 75.

⁴ *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom I, Warszawa 1954, s. 110.

⁵ Zob. Z. Cybichowski, *Wojna*, (w:) *Encyklopedia Podręczna Prawa Publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego i międzynarodowego)*, tom II, pod red. Z. Cybichowskiego, Warszawa 1930, s. 1128 – 1132; S. Dąbrowa, *Haskie konferencje i konwencje prawa wojny*, (w:) *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, red. A. Klafkowski, J. Symonides, Warszawa 1976, s. 95 – 96.

⁶ *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom I, Warszawa 1954, s. 254 – 255.

⁷ Szerzej: L. Domański, *Wojna jako tytuł prawny do wynagrodzenia za szkody i straty. Zarys teorii i praktyki prawa międzynarodowego, prywatnego i publicznego*, Warszawa 1915, s. 12 i n.; Sz.

IV. Odszkodowania w związku z pierwszą wojną światową

Pierwsza wojna światowa spowodowała niespotykaną we wcześniejszych konfliktach zbrojnych skalę zniszczeń. Zresztą jak stwierdził profetycznie w 1916 r. Szymon Rundstein, zapomniany współcześnie znawca prawa międzynarodowego i teoretyk prawa, który zginął w 1942 r. w Treblince, „każda wojna posiada swój charakter odrębny, swoistą intensywność i właściwości, uwarunkowane okolicznościami, uprzednio przewidzieć się nie dającymi. Gdy wiedza prawnicza wobec wojny współczesnej staje przed zagadnieniem, czy i w jakim zakresie szkody wojenne naprawione być winny – nie może kierować się tymi – nielicznymi i niewystarczającymi zresztą – wskaźnikami, które jej przekazało doświadczenie orężnych starć przeszłości. Byłyby to wskaźniki niewspółmierne: albowiem walki współczesne odznaczają się takim napięciem i taką rozlewnością, jakich nie widzieliśmy nawet w przeszłości najbliższej”, a „odwołanie się tedy do analogii historycznych i dogmatyczne na tem tle rozważanie zagadnień, związanych z odszkodowaniami wojennymi, możliwe będzie w szczupłym bardzo zakresie”⁸.

Z tego punktu widzenia w trakcie pierwszej wojny światowej istotne znaczenie miało wkroczenie oraz okupowanie przez wojska niemieckie oraz austro – węgierskie obszaru tzw. Królestwa Kongresowego w latach 1915 – 1918. W okresie tym (1916 – 18) działała Rada Główna Opiekuńcza, której celem była pomoc ofiarom wojny⁹. Co interesujące, funkcjonowała ona również w latach 1940 – 45 na obszarze Generalnego Gubernatorstwa. Nakładem Wydziału Rejestracji Strat Wojennych przy Radzie Głównej Opiekuńczej od 1917 r. ukazało się szereg publikacji pod zbiorczym tytułem *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie stosunków prawnych i ekonomicznych w Polsce*, w których były poruszane zagadnienia m.in. teorii indemnizacji, ówczesnych szkód wojennych oraz okres XIX wieku, przede wszystkim z uwzględnieniem ziem polskich¹⁰. Interesujące są w związku z tym ustalenia Władysława Maliniaka, który podzielił szkody i straty wojenne na pięć grup, mianowicie wynikające:

Rundstein, *Szkody wojenne. Teoria nadzwyczajnych indemnizacji w prawie publicznem*, Warszawa 1916, s. 7 – 14, s. 120 i n.; R. Bierzanek, *Wojna a prawo międzynarodowe*, Warszawa 1982, s. 94 – 97.

⁸ Sz. Rundstein, *Szkody wojenne. Teoria nadzwyczajnych indemnizacji w prawie publicznem*, Warszawa 1916, s. 3.

⁹ Zob. J. Bardach, *Przemiany ustrojowo – polityczne w latach I wojny światowej*, (w:) K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski, tom IV od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 660.

¹⁰ Zob. Sz. Rundstein, *Szkody wojenne a współczesne prawo narodów*, Warszawa 1917; L. Gajewicz, *Własność nieruchomości miejska i Towarzystwa Kredytowe po wojnie*, Warszawa 1917; L. Babiński, *Rejestracja i indemnizacja strat wojennych w świetle ustaw, wydanych: we Francji po r. 1814 – 15 i*

- 1) z bezpośrednich działań wojennych;
- 2) z działań, które pozostawały w bezpośrednim związku z akcją bojową, ale nie były bezpośrednim skutkiem samej akcji, np. wywłaszczenie, sekwestr;
- 3) z działań, będących pogwałceniem regulaminu praw i zwyczajów wojny lądowej;
- 4) wynikające ze zmiany całokształtu stosunków, związanych z wybuchem wojny;
- 5) z czynów armii lub rządu państwa, własnego bądź okupującego.

Dwie pierwsze grupy należały według niego do szkód rzeczywistych (*damnum emergens*), czwarta grupa stanowiła utracone korzyści (*lucrum cessans*), zaś dwie pozostałe (3 i 5 grupa) należały zarówno do szkód rzeczywistych jak również utraconych korzyści¹¹. Wymienione kategorie, jego zdaniem, stanowiły wszystkie szkody spowodowane przez wojnę, czyli wszystkie dotkliwe uszczerbki „któreby nie zaszły, gdyby wojna nie wybuchła”, dodał przy tym, iż „tak rozległe zakreślenie granic pojęcia szkody wojennej objaśnia okoliczność, że dla dalszych wywodów miarodajne będzie stanowisko poszkodowanej społeczności polskiej, dla której względnie obojętny jest fakt prawniczych kwalifikacji poniesionych szkód, wobec bezwzględnej wymowności ich istnienia”¹².

Konsekwencją zakończenia pierwszej wojny światowej było zawarcie traktatów pokojowych między stronami konfliktu zbrojnego. Jednak już w trakcie obrad konferencji pokojowej ujawniły się tendencje maksymalistyczne oraz minimalistyczne w zakresie wysokości indeminizacji. Ponadto pojawiła się propozycja przekazania uprawnień określenia ich kwot powołanej w tym celu specjalnej Komisji odszkodowań¹³. Z punktu widzenia odszkodowań oraz interesów ówczesnego państwa polskiego istotne znaczenie miał Traktat Wersalski z dnia 28 czerwca 1919

1870 – 71, w Niemczech po r. 1870 – 71, w Austrii po r. 1866, w Rosji po r. 1904 – 5, A. Kraushar, *Sprawa likwidacji strat wojennych za Księstwa Warszawskiego (1807 – 15)*, Natalia Gąsiorowska, *Rekwizycje w Księstwie Warszawskim, okupowanym przez Rosję w roku 1813 – 15*, J. Iwaszkiewicz, *Rejestracja i indeminizacja strat wojennych na Litwie po roku 1812*, zawarte: tom II, Warszawa 1917; Sz. Rundstein, *Szkody wojenne a współczesne prawo narodów*, W. Maliniak, *Tytuł do indeminizacji strat wojennych*, tom III, Warszawa 1917; W. Mazurkiewicz, *Zasady indeminizacji strat wojennych w ich rozwoju historycznym*, M. Kuratow, *Odszkodowanie strat wojennych w oświetleniu niemieckich ustaw obecnych*, tom IV, Warszawa 1917; E. Strasburger, *Finanse Warszawy podczas wojny*, W. Fajans, *Nasza przyszła waluta*, tom V, Warszawa 1918; K. Olszowski, *O zamierzonym obciążeniu Królestwa Polskiego częścią długu wojennego Austro – Węgier*, tom VI, z. 2, Kielce 1918.

¹¹ W. Maliniak, *Tytuł do indeminizacji strat wojennych*, tom III, Warszawa 1917, s. 3 – 4.

¹² Ibidem, s. 4. Zob. Sz. Rundstein, *Szkody wojenne. Teorya nadzwyczajnych indeminizacyj w prawie publicznem*, Warszawa 1916, s. 14 i n.

¹³ Szerzej: *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r. Dokumenty i Materiały*, tom III, Warszawa 1968, s. 137 i n.

r.¹⁴, a konkretnie część VIII Odszkodowania¹⁵. Zgodnie z art. 231 traktatu: „Rządy sprzymierzone i stowarzyszone oświadczają, zaś Niemcy przyznają, że Niemcy i ich sprzymierzeńcy, jako sprawcy, są odpowiedzialni za wszystkie szkody i straty, poniesione przez Rządy sprzymierzone i stowarzyszone oraz przez ich obywateli na skutek wojny, która została im narzucona przez napaść ze strony Niemiec i ich sprzymierzeńców”.

Powstał w ten sposób system likwidacji skutków zakończenia pierwszej wojny światowej¹⁶. W traktacie uznano, że zasoby pokonanych Niemiec nie wystarczą na zapewnienie pełnego odszkodowania za wszystkie straty oraz szkody, związane z pierwszą wojną światową. Poza tym została powołana Komisja odszkodowań, której celem było m.in. określenie wysokości szkód, kwot wypłat odszkodowań, oraz Mieszane Trybunały Rozjemcze¹⁷, w tym polsko – niemiecki¹⁸. Ten ostatni rozstrzygał w pierwszej i ostatniej instancji m.in. roszczenia obywateli polskich wobec państwa niemieckiego z tytułu odszkodowań w określonych wypadkach oraz likwidacji mienia, należącego do obywateli tego ostatniego państwa¹⁹.

W tym okresie sprawa odszkodowań wojennych Niemiec wobec państwa polskiego budziła szereg problemów, które były związane głównie z tym, że II Rzeczpospolita był państwem powstałym na obszarze trzech państw zaborczych, a co za tym idzie nie uczestniczyła, jako państwo – strona konfliktu zbrojnego, w pierwszej wojnie światowej²⁰. Sprawa spłaty odszkodowań wojennych Niemiec była związana z ówczesną sytuacją polityczno – gospodarczą, która spowodowała stopniowe zmniejszanie ciężaru odszkodowań wojennych nałożonych na to państwo. Chodzi mianowicie o wykonanie tzw. planu Dawesa (1924 r.), a następnie tzw. planu Younga

¹⁴ Zob. ustawa z dnia 31 lipca 1919 r. o ratyfikacji traktatu pokoju (Dz. U. Nr 35, poz. 199); traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r. (Dz. U. Nr 35, poz. 200); *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom II, Warszawa 1958, s. 29 – 62.

¹⁵ Chodzi o: Dział I Przepisy ogólne (art. 231 – 244) wraz z siedmioma załącznikami, dotyczącymi spraw odszkodowań oraz Dział II Postanowienia szczegółowe (art. 245 – 247).

¹⁶ Szerzej: A. Raczyński, *Traktaty pokojowe wobec praw majątkowych. Odszkodowania. Likwidacja i rozrachunki*, Kraków – Warszawa 1920.

¹⁷ Art. 304 – 305 (z aneksem) traktatu wersalskiego.

¹⁸ Szerzej: K. Kierski, *Likwidacja majątków niemieckich według traktatu pokoju*, Poznań 1921; K. Kierski, *Mieszany Trybunał Rozjemczy wobec likwidacji majątków niemieckich*, Poznań 1924; J. Namitkiewicz, *Mieszany Trybunał Rozjemczy polsko – niemiecki, ustanowiony na zasadzie art. 304 Traktatu Wersalskiego*, Warszawa 1922.

¹⁹ Szerzej: J. Namitkiewicz, *Działalność Mieszanego Trybunału Rozjemczego polsko – niemieckiego w Paryżu, za lata 1921 – 1926 włącznie*, Warszawa 1927; R. Jastrzębski, *Wpływ siły nabywczej pieniądza na wykonanie zobowiązań prywatno – prawnych w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2009, s. 164 – 165.

²⁰ Szerzej: J. Krasuski, *Stosunki polsko – niemieckie 1919 – 1932*, Poznań 1975, s. 92 i n.

(1928 r.)²¹. W związku z tym między ówczesnym państwem polskim a niemieckim została zawarta umowa z dnia 31 października 1929 r. – tzw. umowa likwidacyjna (porozumienie polsko – niemieckie)²². Porozumienie to stanowiło jedną z dziewięciu umów²³, które zawarły ówczesne Niemcy, w związku z tzw. planem Younga. Zgodnie z treścią umowy rządy obydwu państw zrzekły się wszelkich roszczeń finansowych i majątkowych, związanych z wojną oraz traktatem wersalskim, które przysługiwały osobom fizycznym i prawnym tych państw, oraz ich rządów bez względu na podstawę prawną i faktyczną. Ratyfikacja umowy zarówno w Sejmie jak również w Reichstagu spotkała się z protestami opozycji parlamentarnej²⁴.

W związku z rezygnacją państwa polskiego z roszczeń wobec Niemiec szacowano finansowe pretensje II Rzeczypospolitej na 523 mln franków zł., na co składały się m.in. roszczenia za zniszczenia w okresie okupacji, przede wszystkim chodziło o rekwizycje i spustoszenia, renty wojskowe i emerytury, działania bojówek niemieckich²⁵. Co istotne, rozmiary polskich pretensji odszkodowawczych w porównaniu ze zniszczeniami i stratami w okresie drugiej wojny światowej, o czym będzie niżej, nie były duże. Warto zaznaczyć, że ówczesne państwo polskie, w związku z zakończeniem pierwszej wojny światowej oraz ustaleniem granic wschodnich, zawarło również traktaty pokojowe z innymi państwami²⁶, przy czym rozwiązania, dotyczące odszkodowań wojennych określone w traktacie wersalskim

²¹ Ibidem, s. 302 i n.

²² Zob. porozumienie polsko – niemieckie, podpisane w Warszawie dn. 31 – ego października 1929 r. (Dz. U. z 1931 r. Nr 90, poz. 704); oświadczenie rządowe z dnia 15 lipca 1931 r. w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych porozumienia polsko – niemieckiego, podpisanego w Warszawie, dn. 31 października 1929 r. wraz z protokołem końcowym ad. art. II porozumienia (Dz. U. Nr 90, poz. 705).

²³ Umowy takie zawarło z: Belgią (1929 r., 1930 r.), Wielką Brytanią (1929 r.), Francją (1929 r.), Kanadą (1930 r.), Australią (1930 r.), Nową Zelandią (1930 r.), Włochami (1930 r.); zob. J. Krasuski, *Stosunki polsko – niemieckie 1919 – 1932*, Poznań 1975, s. 327 i n.

²⁴ Szerzej: ibidem, s. 332 i n.

²⁵ Zob. K. Kierski, *Polsko – niemiecki układ likwidacyjny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1930, z. 1, s. 95.

²⁶ Chodzi przede wszystkim o traktat w: St. Germain, Trianon oraz traktat ryski. Oświadczenie rządowe z dnia 5 listopada 1924 r. w sprawie złożenia przez Polskę dokumentu ratyfikacyjnego Traktatu Pokoju pomiędzy Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi z jednej strony a Austrią z drugiej, podpisanego w St. Germain – en – Laye dn. 10 września 1919 r. (Dz. U. Nr 17, poz. 115); Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi i Austrią, podpisany w Saint – Germain – en – Laye 10 września 1919 r. (Załącznik do Nr 17 Dz. U. RP z 1925 r.); ustawa z dnia 15 kwietnia 1921 r. o ratyfikacji Traktatu Pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą, podpisanego w Rydze dnia 18 marca 1921 r. (Dz. U. Nr 49, poz. 299); Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. (Dz. U. Nr 49, poz. 300). Zob. K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Warszawa – Kraków 1924, s. 245 i n.; *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom II, Warszawa 1958, s. 133 i n.; J. Kumaniecki, *Tajny raport Wojkowa*, Warszawa 1991, s. 32 i n.; *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918 – 1943*, Wybór dokumentów, opracowanie i wybór J. Kumaniecki, Warszawa 1991, s. 91 i n.

stanowiły wzór dla rozwiązań umów, kończących drugą wojnę światową. Na zakończenie rozważań, dotyczących okresu sprzed wybuchu drugiej wojny światowej, należy stwierdzić, że Rzeczpospolita Polska jak również Niemcy należały do sygnatariuszy tzw. paktu Kelloga (inaczej pakt Brianda – Kelloga, pakt paryski) z dnia 27 sierpnia 1928 r. o wyrzeczeniu się wojny²⁷, a także podpisały w Berlinie w dniu 26 stycznia 1934 r. deklarację o niestosowaniu przemocy²⁸, w której wzajemne ich stosunki miały być oparte na pakcie paryskim (pakt Kelloga). Miała ona obowiązywać 10 lat, a mogła być wypowiedziana na sześć miesięcy przed upływem tego okresu²⁹.

V. Straty państwa polskiego w okresie drugiej wojny światowej

Agresja III Rzeszy Niemieckiej na II Rzeczpospolitą w dniu 1 września 1939 r., jak stwierdził Ludwik Ehrlich, „do wycofania się sił niemieckich z Polski w 1945 r. była jednym szeregiem nieskończenie wielu aktów bezprawnych”, które „jako wywołane przez Rzeszę Niemiecką względnie jej organy nakładają na Rzeszę Niemiecką odpowiedzialność, zobowiązując ją do odszkodowania, przy czym miarą odszkodowania jest nie tylko szkoda poniesiona przez państwo polskie, ale także suma szkód poniesionych przez obywateli polskich i przez osoby prawne, do których ochrony państwo polskie jest powołane z punktu widzenia prawnego”³⁰. Zanim jednak zostanie przedstawiona krótka analiza pojęcia reparacji, szkód wojennych oraz indemnizacji (odszkodowania) należy zwrócić uwagę na zakres, charakter i wielkość szkód poniesionych przez państwo polskie w okresie drugiej wojny światowej, które przede wszystkim wynikały nie z działań wojennych, ale z okupacji niemieckiej. Nowa władza ludowa już w Manifeście z 22 lipca 1944 r. stwierdziła, że „Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego ustalać będzie systematycznie straty, zadane narodowi polskiemu przez Niemców, i poczyni kroki dla zapewnienia Polsce należnych jej odszkodowań”³¹.

²⁷ Zob. H. Dembiński, *Wojna jako narzędzie prawa i przewrotu*, Lublin 1936, s. 100 i n.; *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom II, Warszawa 1958, s. 303 – 305; W. Czapliński, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*, Warszawa 2009, s. 14 i n.

²⁸ Dz. U. Nr 16, poz. 124. *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom II, Warszawa 1958, s. 359 – 360.

²⁹ Zob. L. Ehrlich, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958, s. 458 – 459.

³⁰ Ibidem, s. 458.

³¹ Załącznik do Dz. U. z 1944 r. Nr 1, s. 2.

W związku z tym zostało powołane specjalne Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, działające przy Prezydium Rady Ministrów³². Biuro ustaliło wielkość strat i szkód wojennych państwa polskiego, wydając na ten temat opracowanie w styczniu 1947 r. W okresie poprzedzającym publikację dokonano szerokiej akcji rejestracji strat i szkód wojennych, której dokonały m.in. specjalne urzędy powołane przez ówczesnych ministrów, urzędy wojewódzkie, starostwa oraz współdziałające z nimi jednostki samorządu, organizacji zawodowych itp. Straty wojenne zostały obliczone na dzień 9 maja 1945 r., zaś same szacunki trwały od 21 września 1944 r. do 1 stycznia 1947 r. Szkody wojenne dotyczyły obszaru państwa polskiego w granicach po drugiej wojnie światowej z wyłączeniem tzw. Ziemi Odzyskanych. W przypadku zaś strat ludności brano pod uwagę ludność narodowości polskiej oraz żydowskiej, także zamieszkałą poza tzw. linią Curzona, czyli z obszaru należącego wówczas już do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (dalej: ZSRR)³³. Wartość strat i szkód wojennych została obliczona według wartości złotego sprzed wybuchu drugiej wojny światowej, czyli zawartości złota w złotym, który został ustalony w wyniku tzw. drugiej stabilizacji złotego w 1927 r.³⁴ W związku z tym ustalono, że z 1 kg złota miało być wybijane 5924,44 zł. Współczesne wyceny strat i szkód wojennych państwa polskiego, związane z działaniami wojennymi i okupacją niemiecką, powinny uwzględniać te wyceny, w oparciu o wskaźnik złota w polskiej jednostce monetarnej sprzed wybuchu drugiej wojny światowej oraz dolara amerykańskiego.

Całkowite straty i szkody materialne państwa polskiego na dzień 9 maja 1945 r. zostały oszacowane na ponad 258 miliardów przedwojennych zł. W przeliczeniu na walutę dolarową wynosiły one około 48,8 mld dolarów amerykańskich, przy zastosowaniu kursu z sierpnia 1939 r., że 1 dolar odpowiada 5,3 złotego³⁵. Straty w

³² Szerzej: K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 26 i n.

³³ *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939 – 1945*, Warszawa 1947, s. 3 – 4.

³⁴ Zob. rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 5 listopada 1927 r. w sprawie zmiany ustroju pieniężnego (Dz. U. Nr 97, poz. 855). Zob. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Od Grabskiego do Piłsudskiego. Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924 – 1929*, *Gospodarka Polski Międzywojennej*, tom II, Warszawa 1971, s. 206.

³⁵ Zob. A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 22. W 2004 r. szacowano straty wojenne na 650 – 700 mld dolarów; zob. P. Daranowski, *Reparacje wojenne/polskie reparacje wojenne po II wojnie światowej –*

majątku trwałym szacowano na 62 mld przedwojennych zł, co stanowiło 3,5 – krotną wartość strat państwa polskiego z okresu pierwszej wojny światowej (17,8 mld przedwojennych zł)³⁶. Przedstawia to poniższe zestawienie.

Tabela 1. Straty materialne. Zestawienie ogólne (w milionach złotych)³⁷

Ogółem	258.432
Straty bezpośrednie	
Zniszczenie kapitału rzeczowego	62.024
Zabrana produkcja i usługi w okresie okupacji	26.776
Straty pośrednie	
Koszty związane z usunięciem niektórych rodzajów zniszczeń nieuwzględnionych w stratach rzeczowych	845
Utracona produkcja w okresie powojennym wskutek zniszczenia kapitału	52.502
Utracone nadwyżki produkcyjne osób uśmierconych i dotkniętych kalectwem	74.650
Utracona produkcja wskutek obniżenia wydajności pracy ludzkiej i rentowności kapitału w okresie powojennym	41.635

Natomiast straty biologiczne społeczeństwa polskiego ogółem wyniosły przeszło 6 milionów ludzi. Ilustruje to poniższe zestawienie.

Tabela 2. Straty biologiczne społeczeństwa polskiego. Zestawienie ogólne (w tysiącach)³⁸

Dane szczegółowe	Liczba osób w tys.	Procentowo
Utrata życia – ogółem	6.028	100,0
Wskutek bezpośrednich działań wojennych	644	10,7
Wskutek terroru okupanta	5.384	89,3
Inwalidztwo		
Inwalidzi wojskowi i cywilni – ogółem	590	100,0
Kalectwo fizyczne	530	89,8
Kalectwo psychiczne	60	10,2
Nadwyżka zachorowań na gruźlicę (ponad teoretyczną liczbę zachorowań)	1.140	100,0

wizje i rzeczywistość, (w:) *Ubi ius, ibi remedium. Księga dedykowana pamięci profesora Jana Kolasy*, Warszawa 2016, s. 110.

³⁶ Cz. Piłichowski, *Odszkodowania RFN dla Polaków*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, z. 11, s. 107.

³⁷ Na podstawie: *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939 – 1945*, Warszawa 1947, s. 30.

³⁸ Ibidem, s. 24. Zob. A. Klafkowski, *Podstawowe problemy prawne likwidacji skutków wojny 1939 – 1945 a dwa państwa niemieckie*, Poznań 1966, s. 381 i n.

Warto zaznaczyć, że straty związane z okupacją niemiecką były wielokrotnie wyższe niż wynikające z bezpośrednich działań wojennych. Te pierwsze bowiem były związane z prowadzoną przez III Rzeszę Niemiecką określoną polityką ekonomiczną oraz eksterminacyjną wobec ludności na terenie okupowanym, przede wszystkim Generalnym Gubernatorstwem³⁹. Pierwsza z nich polegała na materialnej degradacji oraz intensywnej eksploatacji społeczeństwa polskiego, w tym pracy przymusowej. Natomiast w drugim przypadku ponad milion obywateli państwa polskiego było chorych na gruźlicę, pół miliona było inwalidami, a 22% poniosło śmierć⁴⁰. Wynika z tego, co należy jeszcze raz podkreślić, że straty i szkody poniesione przez państwo polskie wynikały przede wszystkim z prowadzonej przez III Rzeszę Niemiecką polityki okupacyjnej⁴¹, a co za tym idzie nie były bezpośrednio związane z prowadzeniem działań wojennych, zwłaszcza w porównaniu ze wcześniejszymi konfliktami zbrojnymi na ziemiach polskich.

VI. Zakres pojęcia reparacji oraz odszkodowań wojennych w związku z drugą wojną światową

Problem określenia zakresu pojęciowego reparacji oraz odszkodowań wojennych (indemnizacji), a tym samym odpowiedzialności państwa za szkody, związane z prowadzeniem działań wojennych, nie stanowi jakiegoś *novum* w nauce prawa⁴². Kluczowe znaczenie dla nauki prawa miały postanowienia art. 3 IV konwencji haskiej z 1907 r. oraz traktatu wersalskiego. W pierwszym rządzie zwracano uwagę,

³⁹ Zob. K. Ostrowski, *Hitlerowska polityka podatkowa w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa – Kraków 1977; K. Skubiszewski, *Odpowiedzialność międzynarodowa za pieniądź okupacyjny*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1960, z. 2; Cz. Madejczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa 1970, s. 515 i n.

⁴⁰ *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939 – 1945*, Warszawa 1947, s. 22. Zob. Cz. Madejczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, Warszawa 1970, s. 367 i n.

⁴¹ Zob. A. Kłafkowski, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Poznań 1946. Co istotne straty wskutek bezpośrednich działań wojennych wyniosły w wojsku 2%, a w ludności cywilnej 8,7% (A. Kłafkowski, *Umowa poczdamska a sprawy polskie 1945 – 1970*, Poznań 1970, s. 243).

⁴² Szerzej: W. Morawiecki, *Środki zwalczania wojny. Prawa i zwyczaje wojenne. Zakończenie i likwidacja skutków wojny*, Warszawa 1957, s. 170; K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 1 i n.; *Problemy reparacji wojennych, restytucji mienia oraz odszkodowań w świetle „Wörterbuch des Völkerrechts” Zweite Auflage. Berlin 1960 – 1962. B. I – III Verlag Walter de Gruyter u. Co.*, opracowali Wł. Hanczakowski i Cz. Pilichowski, Warszawa 1974; S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 1 i n.; R. Bierzanek, *Odpowiedzialność państwa w konfliktach zbrojnych*, (w:) *Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym*, red. R. Sonnenfeld, Warszawa 1980, s. 295 i n.

że przez odszkodowania wojenne należy rozumieć zwrot kosztów prowadzenia wojny nałożony na stronę pokonaną, który został ustalony w traktacie pokojowym kończącym konflikt zbrojny⁴³. Sz. Rundstein podzielił odszkodowania wojenne, ze względu na odrębne źródła tytułów prawnych, dychotomicznie na:

- 1) wynikające z prawa międzynarodowego, np. art. 3 IV konwencji haskiej, czy też wynikające z traktatu wersalskiego;
- 2) odszkodowania za straty spowodowane przez wojnę, które były regulowane prawodawstwem wewnętrznym państwa; normy indemnizacyjne mogły dotyczyć szkód wojska oraz władz nieprzyjacielskich, w tym organów własnego państwa⁴⁴.

Próbie zdefiniowania tych dwóch pojęć, wymienionych na wstępie, podjął w swojej pracy Kazimierz Kocot w 1974 r., który *explicite* uznał, że traktat wersalski stanowił punkt wyjścia w zakresie dyferencji terminów, dotyczących zakończenia działań wojennych, w tym również umowy poczdamskiej⁴⁵. Istotne znaczenie miało brzmienie art. 231 i 232 traktatu wersalskiego w części „*Reparation*”, co zgodnie z polskim, urzędowym tłumaczeniem tytułu traktatu przetłumaczono jako „Odszkodowania”.

Natomiast poszczególne artykuły mają brzmienie:

Art. 231: „Rządy sprzymierzone i stowarzyszone oświadczają, zaś Niemcy przyznają, że Niemcy i ich sprzymierzeńcy, jako sprawcy, są odpowiedzialni za wszystkie szkody i straty, poniesione przez Rządy sprzymierzone i stowarzyszone oraz przez ich obywateli na skutek wojny, która została im narzucona przez napaść ze strony Niemiec i ich sprzymierzeńców”;

Art. 232: „Rządy sprzymierzone i stowarzyszone uznają, że zasoby Niemiec nie wystarczają na zapewnienie zupełnego odszkodowania za wszystkie te straty i wszystkie szkody, a to z uwagi na stałe zmniejszanie się tych zasobów, co wynika z innych rozporządzeń niniejszego Traktatu. Jednakowoż Rządy sprzymierzone i stowarzyszone żądają, zaś Niemcy się zobowiązują do odszkodowania wszystkich szkód, jakie przez czas, kiedy każde z Mocarstw sprzymierzonych i stowarzyszonych,

⁴³ Zob. Sz. Rundstein, *Odszkodowania wojenne*, (w:) *Encyklopedia Podręczna Prawa Publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego i międzynarodowego)*, tom I, pod red. Z. Cybichowskiego, Warszawa 1930, s. 540.

⁴⁴ Ibidem, s. 541 – 543. Por. S. Dąbrowa, *Odszkodowania wojenne*, (w:) *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, red. A. Klafkowski, J. Symonides, Warszawa 1976, s. 230.

⁴⁵ K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 1.

znajdowało się w stanie wojny z Niemcami, zostały wyrządzone jego ludności cywilnej, jak również jej majątkowi przez pomienioną napaść na lądzie, na morzu i z powietrza, oraz w ogóle wszelkie szkody, określone w dołączonym Aneksie I. W wykonaniu zobowiązań, przyjętych poprzednio przez Niemcy odnośnie do odbudowy i całkowitej restytucji, należnej Belgii, Niemcy zobowiązują się poza wynagrodzeniem szkód, przewidzianem w innym miejscu niniejszej Części oraz na skutek pogwałcenia Traktatu z 1839 roku, do zwrotu wszystkich sum, jakie Belgia pożyczyła od Rządów sprzymierzonych i stowarzyszonych aż do 11 listopada 1918 r., łącznie z 5% (pięciu procentami) od tych sum w stosunku rocznym. Wysokość tych sum zostanie określona przez Komisję odszkodowań i Rząd niemiecki zobowiązuje się dokonać natychmiast odpowiedniej emisji specjalnych bonów na okaziciela, płatnych w markach złotych 1 maja 1926 r. lub też, według uznania Rządu Niemieckiego, 1 maja każdego roku przed 1926 r. Z zastrzeżeniem przepisów powyższych, formę tych bonów określi Komisja odszkodowań. Rzeczone bony będą złożone w Komisji odszkodowań, która będzie uprawniona do ich otrzymania, oraz do potwierdzenia odbioru w imieniu Belgii⁴⁶.

Zasady określone w cytowanych *in extenso* przepisach przyjęto także w traktatach pokojowych, kończących pierwszą wojnę światową, tzn. w St. Germain, Trianon, przy czym zostały one złagodzone w traktacie z Turcją oraz Bułgarią⁴⁷. W ten sposób nie określono wysokości odszkodowań w samym tekście traktatu wersalskiego, co w praktyce oznaczało, że Komisja odszkodowań (*Reparation Commission*) zajmie się tym zagadnieniem, a także kwestiami m.in. metody, formy, terminami ich zapłaty⁴⁸. Ponadto określenie pojęcia reparacji było po pierwszej wojnie światowej przedmiotem kognicji Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej. Analizując orzecznictwo Trybunału L. Ehrlich doszedł do wniosku, że „odszkodowanie z tytułu szkód materialnych poniesionych wprost przez państwo, lub jego obywateli powinno w miarę możliwości przywrócić stan rzeczy jaki istniał przed naruszeniem prawa, względnie jaki by istniał gdyby naruszenie nie nastąpiło”⁴⁹.

⁴⁶ Ibidem, s. 34; Dz. U. z 1920 r. Nr 35, poz. 200.

⁴⁷ K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 34. Zob. W. Czapliński, *Skutki prawne nielegalnego użycia siły w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1993, s. 126 i n.; W. Czapliński, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*, Warszawa 2009, s. 172 – 176.

⁴⁸ K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 40 – 41.

⁴⁹ Ibidem, s. 42 – 45.

W okresie drugiej wojny światowej państwa sprzymierzone (alianci) wydały szereg aktów, które dotyczyły odpowiedzialności III Rzeszy Niemieckiej oraz jej sojuszników. Dotyczyły one przede wszystkim kwestii odpowiedzialności karnej, ale również spraw gospodarczych na obszarach okupowanych⁵⁰. Pod koniec wojny na konferencji jałtańskiej (krymskiej) w dniu 11 lutego 1945 r. ustalono w rozdziale III. Odszkodowania niemieckie, że uczestnicy konferencji uznali za słuszne, aby „nałożono na Niemcy obowiązek naprawienia tych szkód w naturze w możliwie najszerszych rozmiarach”, w tym celu miała być utworzona komisja wynagrodzenia szkód z siedzibą w Moskwie, która miała określić w jakich rozmiarach i trybie ma nastąpić „wynagrodzenie szkód, wyrządzonych przez Niemcy krajom sojuszniczym”⁵¹. Zgodnie z protokołem w sprawie odszkodowań uznano, że moskiewska komisja do spraw odszkodowań przyjmie za podstawę ogólną sumę odszkodowań na 20 mld dolarów amerykańskich, z czego 50% tej kwoty przypadnie ZSRR⁵². Następnie na konferencji poczdamskiej⁵³, uznano powołując się na ustalenia konferencji krymskiej w rozdziale IV. Odszkodowania niemieckie, że „Niemcy zostaną zmuszone do wynagrodzenia w jak najszerszym stopniu strat i cierpień wyrządzonych Narodom Zjednoczonym i z powodu których naród niemiecki nie może uchylić się od odpowiedzialności”⁵⁴. Co istotne, ZSRR zobowiązało się do zaspokojenia polskich roszczeń odszkodowawczych ze swej własnej części odszkodowań, a postanowienia

⁵⁰ Deklaracja krajów sojuszniczych okupowanych przez Niemcy w sprawie ukarania hitlerowców i ich współników za popełnione przestępstwa, Londyn, 13 stycznia 1942 r.; Deklaracja Narodów Zjednoczonych wymierzona przeciwko ograbianiu gospodarczemu obszarów okupowanych przez nieprzyjaciela, Moskwa – Londyn – Waszyngton, 5 stycznia 1943 r., (w:) *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom III, Warszawa 1960, s. 45 – 46, 53 – 54; *Problem reparacji wojennych po drugiej wojnie światowej. Wybór dokumentów*, opracowanie B. Franczyk, Warszawa 1972, s. 1 – 4. Zob. J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 32 i n.

⁵¹ *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom III, Warszawa 1960, s. 114. Także: S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 31 i n.

⁵² Zob. Protokół o rokowaniach między szefami trzech rządów na Konferencji Krymskiej w sprawie odszkodowań w naturze od Niemiec, 11 lutego 1945, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 24 – 25.

⁵³ Szerzej: A. KłaŃkowski, *Problem ratyfikacji umów międzynarodowych na tle umowy poczdamskiej z 2.VIII.1945*, „Myśl i Życie” 1957, nr 1; A. KłaŃkowski, *Podstawowe problemy umowy poczdamskiej z dnia 2.VIII.1945*, Warszawa – Poznań 1965; A. KłaŃkowski, *Podstawowe problemy prawne likwidacji skutków wojny 1939 – 1945 a dwa państwa niemieckie*, Poznań 1966; A. KłaŃkowski, *Umowa poczdamska z dnia 2 VIII 1945 r. Podstawy prawne likwidacji skutków wojny polsko – niemieckiej z lat 1939 – 1945*, Warszawa 1985; M. Dobrosielski, *Konferencja poczdamska – fakty i interpretacje*, „Nowe Drogi” 1983, z. 8.

⁵⁴ *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. L. Gelberg, tom III, Warszawa 1960, s. 193. Zob. M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 129 i n.

umowy poczdamskiej miały w tym zakresie charakter umowy *in favorem tertii*⁵⁵. Zobowiązanie ZSRR do zaspokojenia polskich roszczeń nie określało ani zakresu zaspokojenia, ani terminów spełnienia świadczenia. Warto zaznaczyć, że poza zobowiązaniem ZSRR, do zaspokojenia polskich roszczeń ze swojego udziału w reparacjach, protokół z konferencji nie zawiera postanowienia, zgodnie z którym Polsce nie przysługują żadne inne świadczenia bezpośrednio od Niemiec.

W dalszej części rozdziału IV. Odszkodowania niemieckie określono, że zaspokojenie roszczeń odszkodowawczych nastąpi ze stref okupacyjnych, przy czym odszkodowania ze strony ZSRR będą zaspokojone przez wywiezienie odpowiednich przedmiotów z radzieckiej strefy okupacyjnej oraz z majątku niemieckiego znajdującego się zagranicą, a ponadto ustalono procentowo, że dopełnienie odszkodowań dla ZSRR nastąpi w postaci dostawy sprzętu przemysłowego z zachodnich stref okupacyjnych. Natomiast polskie żądania odszkodowawcze ZSRR zaspokoi z własnej części odszkodowań. Wynika z tego, że zagadnienia odszkodowań, określonych w treści umowy poczdamskiej, regulowały *de facto* reparacje z obszaru stref okupacyjnych ziem niemieckich oraz dotyczyły w zasadzie odszkodowań w naturze (*in natura*). Warto zaznaczyć, że Republika Federalna Niemiec (dalej: RFN, użyty jest w opinii także synonim NRF – Niemiecka Republika Federalna), o czym będzie mowa niżej, zawarła z innymi państwami odrębne umowy, dotyczące odszkodowań; chodzi przede wszystkim o konwencję bońską oraz umowy dwustronne⁵⁶. Ze względu na brak takiej umowy z Polską w *Raporcie o stratach wojennych Warszawy* podnosi się, że „Z powodu różnej sytuacji Polski i Niemiec ustalenia podpisane w Poczdamie w części dotyczącej reparacji i odszkodowań nie są dla Polski zamknięte ostatecznie w relacjach dwustronnych, gdyż stosownych umów między Polską a ówczesnymi państwami niemieckimi nigdy nie zawarto”⁵⁷.

Pojęciami reparacji oraz odszkodowań wojennych w związku z umową poczdamską szerzej zajął się Alfons Klafkowski. Ustalenia tego znawcy prawa międzynarodowego w istotny sposób wpływają na współczesne rozumienie tych terminów. W szeregu publikacji A. Klafkowski zwracał uwagę na istotne różnice

⁵⁵ Zob. A. Klafkowski, *Umowa poczdamska z dnia 2 VIII 1945 r. Podstawy prawne likwidacji skutków wojny polsko – niemieckiej z lat 1939 – 1945*, Warszawa 1985, s. 274 i n.

⁵⁶ K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 54 i n.

terminologiczne tych pojęć, zwłaszcza w ujęciu historyczno – prawnym, a przede wszystkim w porównaniu z ramowymi zasadami umowy poczdamskiej⁵⁸. Zgodnie z jego poglądami różnice między tymi terminami można uzyskać jedynie metodą porównawczą. W szczególności zwrócił uwagę na regulacje traktatu wersalskiego oraz art. 3 IV konwencji haskiej. Istotne znaczenie mają ustalenia A. Klafkowskiego, zgodnie z którymi:

- 1) reparacje wojenne są oparte głównie na traktatach pokojowych, co je odróżnia od indywidualnych odszkodowań wojennych, których podstawą jest powszechne prawo międzynarodowe;
- 2) odszkodowania wojenne mają charakter roszczeń prywatnoprawnych;
- 3) nie istnieje norma prawa międzynarodowego definiująca pojęcie reparacji wojennych, przy czym uznał za Sz. Rundsteinem⁵⁹, że reparacje wojenne stanowią w pierwszym rzędzie zwrot kosztów poniesionych z tytułu prowadzenia wojny, ustalony w traktacie pokojowym, który kończy konflikt zbrojny;
- 4) dochodzenie indywidualnych odszkodowań wojennych ma bezpośredni związek z państwem zainteresowanym, które jest podmiotem prawa międzynarodowego;
- 5) charakter konfliktów zbrojnych, zwłaszcza okres drugiej wojny światowej spowodował, że trudno posługiwać się analogią historyczną oraz dogmatyczną w zakresie odszkodowań wojennych;
- 6) niewielka jest ilość norm prawa międzynarodowego, dotycząca odszkodowań wojennych, a tym samym analiza dogmatyczna tego zagadnienia jest ograniczona;
- 7) uznał, za Władysławem Mazurkiewiczem⁶⁰, że sprawa indywidualnych odszkodowań wojennych jest oparta coraz częściej na przekonaniu, że nie jest to akt łaski (*ex gratia*) ze strony agresora, okupanta, ale stanowi obowiązek oparty na prawie międzynarodowym;

⁵⁷ Zob. *Raport o stratach wojennych Warszawy. Część II. Problematyka podstaw prawnych roszczeń odszkodowawczych z tytułu strat wojennych*, oprac. M. Czyżowicz – Malinowska, J. Menes, B. Piekut, Warszawa 2005, s. 14.

⁵⁸ Szerzej: A. Klafkowski, *Podstawowe problemy prawne likwidacji skutków wojny 1939 – 1945 a dwa państwa niemieckie*, Poznań 1966, s. 367 i n.; A. Klafkowski, *Polska NRF a umowa poczdamska*, Warszawa 1965, s. 33 i n.; A. Klafkowski, *The Legal Effects of the Second World War and the German Problem*, Warszawa 1968, s. 283 i n.; A. Klafkowski, *Umowa poczdamska a sprawy polskie 1945 – 1970*, Poznań 1970, s. 231 i n.

⁵⁹ Sz. Rundstein, *Odszkodowania wojenne*, (w:) *Encyklopedia Podręczna Prawa Publicznego (konstytucyjnego, administracyjnego i międzynarodowego)*, tom I, pod red. Z. Cybichowskiego, Warszawa 1930, s. 540.

⁶⁰ Zob. W. Mazurkiewicz, *Zasady indemnizacji strat wojennych w ich rozwoju historycznym*, Warszawa 1917, s. 85 – 86.

8) stwierdził, że pojęcie szkody wojennej nie posiada swojego desygnatu w prawie międzynarodowym oraz obejmuje każdą szkodę wyrządzoną w związku z wojną, przy czym szkody wojenne tradycyjnie podzielił na dwie grupy: szkody wyrządzone państwu i szkody wyrządzone ludności cywilnej albo jednostkom⁶¹.

Z polskiej perspektywy działania wojskowe okupanta niemieckiego, o czym była mowa wyżej, stanowią niewielki procent szkód wojennych. Dotyczyło tego Memorandum rządu polskiego, złożone na konferencji zastępców ministrów spraw zagranicznych w Londynie w styczniu 1947 r., zawierające rozdział pt. *Odszkodowania i restytucje*⁶², w którym *expressis verbis* uznano: „stosownie do Uchwał Poczdamskich stwierdzających, że Niemcy będą zmuszone do wynagrodzenia w jak najszerszym stopniu strat i cierpień wyrządzonych Narodom Zjednoczonym – Polska zastrzega sobie prawo przedłożenia dalszych konkretnych wniosków w tym przedmiocie”. Ponadto rząd polski podkreślił swoje zainteresowanie w uregulowaniu spraw dotyczących m.in. rozliczeń finansowych z tytułów publiczno i prywatnoprawnych, rozliczeń z tytułu ubezpieczeń społecznych, rent i emerytur, należności i roszczeń obywateli polskich za pracę przymusową w Niemczech i w związku z tą pracą⁶³. Dlatego A. Kłafkowski wyróżnił, według kryterium podstaw prawnych, dwa rodzaje reparacji:

- 1) odszkodowania, wynikające z naruszenia IV konwencji haskiej, które są niezależne od zakończenia stanu wojny, czyli nie wymagają traktatu pokojowego;
- 2) odszkodowania, wynikające z zawartych traktatów pokoju, które dotyczą zakończenia stanu wojny między państwami oraz oznaczają zwrot kosztów poniesionych z tytułu wojny⁶⁴.

W praktyce oznacza to, że definicje tych pojęć zależą od treści postanowień określonych umów kończących konflikt zbrojny oraz często umów bilateralnych. W ostatnim przypadku po 1945 r. jest to związane z umowami zawartymi między NRF a kilkunastoma państwami. Dlatego, jak zauważyła Renata Sonnenfeld, „zarówno

⁶¹ Zob. A. Kłafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 7/8, s. 28 – 30.

⁶² Ibidem, s. 31 – 33.

⁶³ S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 171; *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 190 – 196.

⁶⁴ A. Kłafkowski, *Podstawowe problemy prawne likwidacji skutków wojny 1939 – 1945 a dwa państwa niemieckie*, Poznań 1966, s. 368 i n.; A. Kłafkowski, *Umowa poczdamska a sprawy polskie 1945 – 1970*, Poznań 1970, s. 239 i n.; J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 22 i n.

obowiązek państwa naruszciciela dokonania określonej kompensacji, jak i roszczenia odszkodowawcze wynikają z norm zwyczajowych, chociaż mogą być przedmiotem szczególnego uregulowania traktatowego”⁶⁵.

Cztery wielkie mocarstwa określiły zasady rozliczenia reparacji wojennych po drugiej wojnie światowej. Warto zaznaczyć, iż określając reparacje przyjęły, że państwo niemieckie nie byłoby w stanie pokryć ich całkowicie. Nie oznaczało to jednak zanegowania obowiązku wypłaty reparacji. Uznano, że należy je egzekwować odpowiednio do możliwości płatniczych tego państwa, co było w pewnym sensie nawiązaniem do traktatu wersalskiego. Nastąpiło to na podstawie porozumienia jałtańskiego, a następnie umowy poczdamskiej. W ostatniej umowie *explicite* stwierdzono, że ZSRR zobowiązał się zaspokoić polskie roszczenia reparacyjne. W dniu 16 sierpnia 1945 r. w Moskwie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej i rząd ZSRR zawarły Umowę o wynagrodzeniu szkód wyrządzonych przez okupację niemiecką. Zgodnie z art. 1 umowy ZSRR zrzekł się na rzecz Polski wszelkich pretensji do mienia niemieckiego i innych aktywów na całym obszarze Polski, wliczając w to część terytorium Niemiec, która została włączona w skład państwa polskiego. Natomiast w art. 2 umowy została określona wysokość udziału Polski w reparaacjach ZSRR na 15%. Ponadto państwo polskie zobowiązało się, od 1946 r., do corocznych dostaw węgla, w wysokości 8 mln ton w roku pierwszym, a w ciągu następnych czterech lat po 13 mln ton oraz w kolejnych latach okupacji Niemiec po 12 mln ton. Co istotne, do umowy został dołączony tajny protokół, w którym określono cenę węgla na preferencyjnych warunkach dla ZSRR (1,22 dolara za tonę, 1,44 dolara za tonę koksu)⁶⁶. Powiązanie wypłaty udziału w reparaacjach z obowiązkiem dostarczania ZSRR węgla po ustalonych cenach oznaczało, że reparacje nie były dla państwa polskiego świadczeniem nieodpłatnym.

⁶⁵ R. Sonnenfeld, *Podstawowe zasady odpowiedzialności międzynarodowej państwa*, (w:) *Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym*, red. R. Sonnenfeld, Warszawa 1980, s. 73 – 74.

⁶⁶ Zob. S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 166 – 167; *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 41 – 44; J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych umowy poczdamskiej wobec Polski*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004.

VII. Oświadczenie rządu PRL z 23 sierpnia 1953 r.

Jednym ze współcześnie podnoszonych zagadnień związanych z reparacjami jest charakter oświadczenia rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (dalej: PRL) z dnia 23 sierpnia 1953 r., w sprawie decyzji rządu ZSRR dotyczącej Niemiec⁶⁷. Zgodnie z jego treścią rząd PRL powziął decyzję o zrzeczeniu się z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski. Oświadczenie to było konsekwencją wcześniejszej decyzji ZSRR z dnia 22 sierpnia 1953 r., w której rząd ZSRR po uzgodnieniu z rządem PRL – odnośnie polskich reparacji, całkowicie przerwał z dniem 1 stycznia 1954 r. pobieranie od Niemieckiej Republiki Demokratycznej (dalej: NRD) reparacji zarówno w postaci dostaw towarowych jak i w jakiegokolwiek innej postaci⁶⁸. Już bardzo pobieżna analiza treści zawartych w obydwu tekstach oświadczeń, zgodnie z ich polskim tłumaczeniem, budzi poważne wątpliwości. Po pierwsze chodzi o zastosowanie niekoherentnych pojęć: reparacji (oświadczenie rządu ZSRR), odszkodowań (oświadczenie rządu PRL); przerwanie (oświadczenie rządu ZSRR), zrzeczenie się (oświadczenie rządu PRL); NRD (oświadczenie rządu ZSRR), Niemiec (oświadczenie rządu PRL, odmiennie niż w protokole z posiedzenia Prezydium Rządu PRL z dnia 19 sierpnia 1953 r., gdzie mowa jest o NRD).

Po wtóre istotne znaczenie ma forma złożonego przez rząd PRL oświadczenia, które różnie można zakwalifikować w prawie międzynarodowym, oraz sposób jego publikacji. Zresztą uchwała Prezydium Rządu, zawarta w protokole z posiedzenia Prezydium Rządu w dniu 19 sierpnia 1953 r. w istotny sposób różni się od ogłoszonego oświadczenia rządu⁶⁹. Stwierdzono w niej bowiem, że rząd PRL przyłączył się całkowicie do stanowiska rządu ZSRR w sprawie zwolnienia NRD od zobowiązań reparacyjnych z dniem 1 stycznia 1954 r. W związku z tym zrzekł się z tą datą w całości tej części reparacji, która przypadła PRL z umowy zawartej między PRL a ZSRR. Jednocześnie przyjął „z wdzięcznością” decyzję rządu ZSRR

⁶⁷ Zob. „Zbiór Dokumentów. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” 1953, Nr 9, s. 1830 – 1832; *Problem reparacji wojennych po drugiej wojnie światowej. Wybór dokumentów*, opracowanie B. Franczyk, Warszawa 1972, s. 198 – 200; *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 271.

⁶⁸ Zob. „Zbiór Dokumentów. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” 1953, Nr 9, s. 1805 – 1809; *Problem reparacji wojennych po drugiej wojnie światowej. Wybór dokumentów*, opracowanie B. Franczyk, Warszawa 1972, s. 196 – 198.

⁶⁹ Por. protokół Nr 27a/53 z posiedzenia Prezydium Rządu w dniu 19.VIII.1953 r.; oświadczenie rządu PRL w sprawie decyzji rządu ZSRR dotyczącej Niemiec, (w:) „Zbiór Dokumentów. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych” 1953, Nr 9, s. 1830 – 1832. Zob. *Raport o stratach wojennych Warszawy. Część II*.

zwalniającą PRL od obowiązków, wynikających z umowy węglowej zawartej w 1945 r. i protokołów dodatkowych w tej sprawie. Ponadto wyraził gotowość eksportowania nadal do ZSRR ustalonych ilości węgla na warunkach normalnych umów handlowych⁷⁰. Warto podkreślić, o czym była mowa wyżej, że kwestia reparacji wojennych między II Rzeczpospolitą a Niemcami, z okresu pierwszej wojny światowej, została unormowana przez zawarcie w dniu 31 października 1929 r. tzw. umowy likwidacyjnej (porozumienia polsko – niemieckiego), które zostało ogłoszone w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.

Wszystkie te wątpliwości, a także argumenty oparte na m.in. ówczesnej sytuacji polityczno – ekonomicznej w NRD oraz politycznej w ZSRR; rezygnacji przez rząd ZSRR z dostaw węgla z PRL na warunkach ulgowych, które były związane z reparacjami niemieckimi; wtórnym charakterze oświadczenia rządu PRL w stosunku do stanowiska ZSRR, na podstawie którego tylko zostało przerwane wobec NRD pobieranie reparacji wojennych, stanowiły podstawę do wysuwania wniosków o nieważności zrzeczenia się przez PRL reparacji wojennych w oświadczeniu z dnia 23 sierpnia 1953 r. W związku z tym Sejm Rzeczypospolitej Polskiej podjął uchwałę z dnia 10 września 2004 r.⁷¹, w której zobowiązał rząd Rzeczypospolitej Polskiej do podjęcia stosownych działań, w celu wyegzekwowania od rządu RFN należnych Polsce reparacji wojennych z tytułu strat i szkód, jakie państwo polskie poniosło w wyniku planowych zniszczeń wojennych, dokonanych przez Niemcy w czasie drugiej wojny światowej.

Współcześnie stanowisko, że oświadczenie rządu PRL z dnia 23 sierpnia 1953 r. nie obowiązuje, reprezentują przede wszystkim Jan Sandorski oraz Mariusz Muszyński. Pierwszy z nich uznał, że oświadczenie było nieważne *ab initio* i nigdy nie wywierało i nie wywiera skutków prawnych. Podał przy tym szczegółową argumentację swojego stanowiska w oparciu przede wszystkim o polityczne okoliczności jego złożenia oraz uznał, że oświadczenie rządu obciążone jest wadą oświadczenia woli (przymus), a co za tym idzie nie istnieje potrzeba jego odwołania⁷². W konkluzji swoich

Problematyka podstaw prawnych roszczeń odszkodowawczych z tytułu strat wojennych, oprac. M. Czyżowicz – Malinowska, J. Menes, B. Piekut, Warszawa 2005, s. 48 i n.

⁷⁰ Zob. W. Jarząbek, *Ekspertyza z dnia 10 czerwca 2005 r. w sprawie wpływu oświadczenia rządu PRL z 23.08.1953 r. na realizację umowy węglowej z ZSRR z 1945 r. Bilans korzyści i strat*.

⁷¹ Monitor Polski Nr 39, poz. 678; *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 621. Zob. Druk sejmowy Nr 3315, Sejm RP, IV kadencja.

⁷² Szerzej: J. Sandorski, *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2004, z. 3; J. Sandorski,

rozważań stwierdził, że „sprawa reparacji wojennych jest nadal otwarta i pozwala na formułowanie roszczeń pod adresem władz niemieckich” i „w tym duchu winna zajmować stanowisko strona polska, gdyby doszło do dwustronnych negocjacji, których celem byłoby przeciwdziałanie niepożądanego eskalacji napięć we wzajemnych stosunkach w czasach, gdy oba państwa są członkami Unii Europejskiej i deklarują zgodnie *ex officio* chęć kultywowania partnerstwa strategicznego”⁷³.

Do podobnych wniosków doszedł M. Muszyński, prezentując swoje poglądy w kilku publikacjach na ten temat⁷⁴. Zwrócił uwagę na m.in. niską rangę oświadczenia rządu PRL, które znaczenie wykraczało poza zwykłą politykę zagraniczną⁷⁵, a także poddał szczegółowej analizie przesłanki, jakie powinien zawierać akt jednostronnego oświadczenia woli (*stricte*) w prawie międzynarodowym, aby stanowiło ono akt prawa, będący źródłem prawa międzynarodowego, czyli tworzący samodzielne prawa i obowiązki. Natomiast, jego zdaniem, wątpliwe jest, aby oświadczenie rządu PRL spełniało wszystkie te przesłanki. Dlatego uznał, że „oświadczenie rządu z 23 sierpnia 1953 r. należałoby oceniać jako wadliwie złożone oświadczenie państwa”⁷⁶. Powołał się przy tym na ekspertyzę A. Klafkowskiego ze stycznia 1990 r., w której ten ostatni m.in. zaznaczył, że oświadczenie rządu PRL było skierowane tylko wobec NRD oraz

Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004. Zob. J. Sandorski, *Nieważność umów międzynarodowych*, Poznań 1978.

⁷³ J. Sandorski, *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2004, z. 3, s. 68.

⁷⁴ Zob. M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004; M. Muszyński, *Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.08.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji. Rozważania w świetle prawa międzynarodowego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2004, nr 3; M. Muszyński, *Ekspertyza dotycząca skuteczności stanowiska rządu PRL z 1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji – z punktu widzenia prawa międzynarodowego. Sporządzona na zlecenie Komisji Spraw Zagranicznych Sejmu RP, z dnia 6 grudnia 2004 r.* Zob. S. Hambura, *Reparacje wojenne w stosunkach polsko – niemieckich. Ekspertyza na zlecenie Biura Ekspertyz Sejmu RP z dnia 2 grudnia 2003 r.*; K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 132 i n.

⁷⁵ Warto zaznaczyć, że uprawnienia w zakresie ratyfikacji umów międzynarodowych miała, zgodnie z Konstytucją PRL, Rada Państwa, która ratyfikowała i wypowiedała umowy międzynarodowe (art. 25 ust. 1 pkt 7 Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r., Dz. U. Nr 33, poz. 232). Zob. P. Daranowski, *Pozycja traktatów w porządku prawnym PRL*, (w:) *Miejsce traktatów w porządku prawnym PRL*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Iuridica 41, Łódź 1989.

⁷⁶ M. Muszyński, *Ekspertyza dotycząca skuteczności stanowiska rządu PRL z 1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji – z punktu widzenia prawa międzynarodowego. Sporządzona na zlecenie Komisji Spraw Zagranicznych Sejmu RP, z dnia 6 grudnia 2004 r.*, s. 12; M. Muszyński, *Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.08.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji. Rozważania w świetle prawa międzynarodowego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2004, nr 3, s. 72.

dotyczyło wyłącznie reparacji wojennych, a nie odszkodowań wojennych⁷⁷. M. Muszyński zwrócił również uwagę na działania Republiki Federalnej Niemiec w latach 1970 – 1990, mające na celu potwierdzenie skuteczności oświadczenia rządu PRL z dnia 23 sierpnia 1953 r. w stosunku do tego państwa oraz znaczenie traktatu o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec z dnia 12 września 1990 r. (tzw. traktat 2+4)⁷⁸, który jest uznawany za umowę zastępującą traktat pokojowy.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że Biuro Analiz Sejmowych zasygnalizowało w ekspertyzach, że brak wcześniejszego porozumienia w zakresie reparacji między ZSRR a Polską oraz przyłączenie się Polski do stanowiska ZSRR mogą stanowić pośrednie dowody przemawiające za tezą, że oświadczenie zostało wymuszone przez ZSRR⁷⁹.

Inne stanowisko w sprawie oświadczenia rządu PRL z dnia 23 sierpnia 1953 r. zajęli m.in. Władysław Czapliński, Jerzy Kranz, Jerzy Menkes, Robert Grzeszczak, Krzysztof Indeck⁸⁰. Uznali oni generalnie, że oświadczenie to stanowi akt jednostronny, który wiąże państwo polskie wobec Niemiec jako całości. W

⁷⁷ Zob. A. Kłafkowski, *Ekspertyza podstaw prawnych roszczeń indywidualnych o odszkodowania wojenne*, Warszawa 2000, s. 92 – 95. Także: A. Kłafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 9/10, s. 36 – 38; J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 37; A. Janicka, *Problem odszkodowań wojennych dla obywateli polskich w stosunkach polsko – niemieckich*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2000, nr 4, s. 47 – 50.

⁷⁸ Tekst: *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 529 – 535.

⁷⁹ Zob. W. Jarzabek, *Ekspertyza z dnia 11 lutego 2005 r. w sprawie oceny oświadczenia rządu PRL z 1953 r. w świetle dokumentów znajdujących się w polskich archiwach (dotyczących okresu 1953 – 1959)*; J. Wojnowska – Radzińska, *Opinia prawna z dnia 21 listopada 2014 r. dotycząca procedury oraz realności starań Rzeczypospolitej Polskiej o odszkodowanie od RFN z tytułu reparacji wojennych za drugą wojnę światową, a także potencjalnej wysokości tego odszkodowania oraz kwestii skuteczności zrzeczenia się tego odszkodowania przez władze PRL, w nawiązaniu do publikacji prasowej pt. „Biliony za wojnę”*, s. 6.

⁸⁰ Zob. W. Czapliński, *Pojęcie reparacji wojennych w prawie międzynarodowym. Reparacje po drugiej wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 2005, z. 1; W. Czapliński, *Odpowiedzialność agresora za bezprawne wszczęcie i prowadzenie wojny*, (w:) *Problemy prawne w stosunkach polsko – niemieckich u progu XXI wieku*, pod red. W. Czaplińskiego, B. Łukański, Warszawa 2009; J. Kranz, *Polsko – niemieckie cienie przeszłości*, „Sprawy Międzynarodowe” 2005, z. 1; J. Menkes, *Prawne i polityczne determinanty sporu wokół oświadczenia rządu PRL z 23 sierpnia 1953 roku w sprawie zrzeczenia się reparacji od Niemiec*, (w:) *Prawo międzynarodowe – problemy i wyzwania. Księga Pamiątkowa Profesor Renaty Sonnenfeld – Tomporek*, red. naukowy J. Menkes, Warszawa 2006; R. Grzeszczak, *Kompleksowa analiza trudnego problemu*, „Prawo Europejskie w praktyce” 2007, nr 9; R. Grzeszczak, *Problematyka roszczeń majątkowych w stosunkach polsko – niemieckich*, (w:) *Problemy prawne w stosunkach polsko – niemieckich u progu XXI wieku*, pod red. W. Czaplińskiego, B. Łukański, Warszawa 2009; K. Indeck, *Z problematyki odszkodowań wojennych (casus Polski)*, (w:) *Aktualne zagadnienia litewskiego i polskiego prawa karnego*, red. naukowa K. Indeck, S. Lelental, Łódź 2007. Także zob. J. Eckert, *Reparacje wojenne a rezygnacja z nich: niemiecko – polskie stosunki z perspektywy historyczno – prawnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2005, z. 2; P. Daranowski, *Reparacje wojenne/polskie reparacje wojenne po II wojnie światowej – wizje i rzeczywistość*, (w:) *Ubi ius, ibi remedium. Księga dedykowana pamięci profesora Jana Kolasy*, Warszawa 2016.

szczególności W. Czapliński uznał, że deklaracja rządu PRL była adresowana do „Niemiec”, a nie tylko NRD, oraz dotyczyła rezygnacji państwa polskiego z dochodzenia dalszych roszczeń reparacyjnych. Miało to, jego zdaniem, wynikać z tego, że roszczenia reparacyjne na rzecz Polski, zgodnie z umową poczdamską i innymi porozumieniami państw sprzymierzonych, miały być zaspokojone z reparacji z sowieckiej strefy okupacyjnej, jak również z tego, że NRD wobec państw bloku wschodniego reprezentowała całe Niemcy⁸¹. W związku z tym uznał, że „deklaracja z 1953 r. wiąże wszystkie kolejne rządy RP”, bowiem „dotyczyła ona przy tym roszczeń reparacyjnych wobec całych Niemiec, nawet jeśli była adresowana do rządu NRD”, gdyż „w owym czasie to NRD, według państw bloku socjalistycznego, była jedynym legitymizowanym państwem niemieckim, w odróżnieniu od RFN”⁸². Ponadto, według W. Czaplińskiego, z braku regulacji w zakresie reparacji wojennych w tzw. traktacie 2+4 należy wywnioskować, że strony tę kwestię uznały za rozwiązaną⁸³. Natomiast, R. Grzeszczak *explicite* stwierdził, że „jeżeli chcielibyśmy podważać prawny i ostateczny charakter Układów Poczdamskich w kwestii należnych Polsce reparacji i żądać ich wypłacenia przez Niemców, to musimy pamiętać, że umowa ta zawiera jeszcze inne korzystne dla Polski jako państwa trzeciego postanowienia – dotyczące nabytków terytorialnych oraz przesiedlenia ludności niemieckiej”⁸⁴.

VIII. Umowy międzynarodowe zawarte przez NRF, dotyczące odszkodowań wojennych

Analiza wszystkich umów międzynarodowych, dotyczących reparacji wojennych po drugiej wojnie światowej, przekracza zakres niniejszej opinii prawnej. Zanim jednak zostaną krótko omówione umowy zawarte przez NRF z innymi państwami, w zakresie

⁸¹ Zob. W. Czapliński, *Problematyka reparacji wojennych w stosunkach polsko – niemieckich*, Ekspertyza BSiE nr 303, IP – 105P, s. 35.

⁸² W. Czapliński, *Pojęcie reparacji wojennych w prawie międzynarodowym. Reparacje po drugiej wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 2005, z. 1, s. 77.

⁸³ Zob. W. Czapliński, *Regulacja pokojowa z Niemcami po II wojnie światowej*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 2, s. 45.

⁸⁴ R. Grzeszczak, *Problematyka roszczeń majątkowych w stosunkach polsko – niemieckich*, (w:) *Problemy prawne w stosunkach polsko – niemieckich u progu XXI wieku*, pod red. W. Czaplińskiego, B. Łukański, Warszawa 2009, s. 149 – 150. Również zob. *Stanowisko Doradczego Komitetu Prawnego przy Ministrze Spraw Zagranicznych w sprawie roszczeń reparacyjnych Polski wobec Niemiec w związku z drugą wojną światową*, Warszawa, dnia 10 lutego 2005 r., „Sprawy Międzynarodowe” 2005, z. 1, s. 139 – 143; J. Barcz, J. A. Frowein, *Ekspertyza w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z drugą wojną światową*, 2 listopada 2004 r., „Sprawy Międzynarodowe” 2005, z. 1, „Prawo Europejskie w praktyce” 2007, nr 9.

odszkodowań wojennych, należy uczynić kilka uwag ogólnych na temat okresu po 1945 r., w tym umów zawartych przez państwa zachodnie. Omówione wyżej umowy: jałtańska (krymska) oraz poczdamska miały charakter ramowy, a ostatnia z nich stanowiła, że ZSRR z własnej części zaspokoi polskie roszczenia reparatorne⁸⁵. Następnie państwo polskie złożyło w Londynie w 1947 r. Memorandum na konferencji zastępców ministrów spraw zagranicznych w sprawie traktatu pokoju z Niemcami. W memorandum, znajdował się rozdział pt. *Odszkodowania i restytucje*, w tym wykaz spraw pozostających do uregulowania. Nie analizując szerzej postanowień memorandum należy odnotować, że ówczesne państwo polskie zaznaczyło w nim, iż Niemcy będą zmuszone do wynagrodzenia w jak najszerszym stopniu strat i cierpień wyrządzonych Narodom Zjednoczonym, a Polska zastrzega sobie prawo przedłożenia konkretnych wniosków w tym zakresie⁸⁶. Ponadto w 1947 r. zostały zawarte tzw. paryskie traktaty pokojowe z sojusznikami III Rzeszy Niemieckiej⁸⁷, które zawierały postanowienia odnośnie odszkodowań i restytucji⁸⁸.

Natomiast, w przypadku trzech mocarstw zachodnich nastąpiło odrębne uregulowanie niemieckich reparacji wojennych, wzorowane na rozwiązaniach traktatu wersalskiego. Pierwszym unormowaniem tej kwestii był układ paryski zawarty przez trzy mocarstwa zachodnie: Stany Zjednoczone, Wielką Brytanię oraz Francję, z pozostałymi 15 państwami sprzymierzonymi, w dniu 14 stycznia 1946 r. w Paryżu. Warto odnotować, że jego stronami były także: Albania, Czechosłowacja oraz Jugosławia. W traktacie określono procentowy udział państw w reparacjach zachodnich, w tym określenie zasad zaliczenia na ich poczet już przejętego majątku⁸⁹. Udział poszczególnych państw przedstawia poniższe zestawienie.

⁸⁵ Zob. S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 68 – 69.

⁸⁶ Zob. A. Klafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 9/10, s. 31 i n.

⁸⁷ Chodzi o: Włochy, Rumunię, Bułgarię, Węgry oraz Finlandię.

⁸⁸ Zob. R. Zięba, *Stanowisko Polski w sprawie paryskich traktatów pokojowych 1947*, Warszawa 1981, s. 126 i n.

⁸⁹ Szerzej: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 194 i n.

Tabela 3. Udział procentowy państw zachodnich w reparacjach⁹⁰

Państwo	Kategoria A	Kategoria B
Albania	0,05	0,35
USA	28,00	11,00
Australia	0,70	0,95
Belgia	2,70	4,50
Kanada	3,50	1,50
Dania	0,25	0,35
Egipt	0,05	0,20
Francja	16,00	22,80
Wielka Brytania	28,00	27,80
Grecja	2,70	4,35
Indie	2,00	2,90
Luksemburg	0,15	0,40
Norwegia	1,30	1,90
Nowa Zelandia	0,40	0,60
Holandia	3,90	5,60
Czechosłowacja	3,00	4,30
Unia Południowej Afryki	0,70	0,00
Jugosławia	6,60	9,60
Razem	100,00%	100,00%

Kolejną umową międzynarodową była konwencja bońska (traktat boński) z 26 maja 1952 r. w sprawie uregulowania kwestii wynikających z wojny i okupacji. Stanowiła ona odpowiednie uszczegółowienie postanowień układu paryskiego. Stronami jej były trzy mocarstwa zachodnie oraz NRF. Rozdział VI traktatu dotyczył reparacji, przy czym nie rozstrzygał on tego zagadnienia, lecz zawieszał kwestię spłat⁹¹. Co istotne umowa *explicite* odróżniała pojęcie indemnizacji (odszkodowania) od zagadnień reparacji. To pierwsze objęło właśnie bezpośrednie ofiary prześladowań nazizmu z powodu m.in. poglądów politycznych, rasy, religii, które z tego powodu utraciły życie lub zostały poszkodowane⁹². Trzecią umową był układ londyński z dnia 25 lutego 1953 r. w sprawie niemieckich długów zagranicznych⁹³. Dotyczył on kwestii

⁹⁰ Do kategorii A zaliczono świadczenia z niemieckiego majątku za granicą, niemieckich zapasów złota przejętego przez sojuszników oraz dostawy z produkcji bieżącej. Kategorię B stanowiły reparacje z istniejącego wyposażenia fabryk – maszyny i statki. Zob. S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 119; S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne europejskich państw Osi po II wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, z. 1, s. 56.

⁹¹ S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 138 i n. Zob. M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 198.

⁹² K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 54 i n.

⁹³ Zob. A. Kłafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 9/10, s. 33 – 34.

spląty niemieckich długów zagranicznych, które pochodziły z okresu sprzed 8 maja 1945 r. Stronami umowy była NRF oraz 33 państwa alianckie. W art. 5 pkt 2 umowy stwierdzono, że rozpatrywanie wierzytelności państw, które były w stanie wojny z b. Rzeszą Niemiecką lub były przez nią okupowane zostanie odłożone do momentu ostatecznego uregulowania zagadnienia niemieckich reparacji wojennych⁹⁴. Strony układu londyńskiego przedstawia poniższe zestawienie.

Tabela 4. Strony umowy londyńskiej⁹⁵

Państwo	Data wejścia w życie umowy	Państwo	Data wejścia w życie umowy
Afryka Południowa	1.01.1954	Kambodża	16.09.1953
Argentyna	30.12.1958	Kanada	14.11.1953
Australia	29.09.1954	Lichtenstein	31.12.1953
Austria	20.08.1958	Luksemburg	29.06.1954
Belgia	18.01.1954	Norwegia	8.10.1958
Cejlon	10.02.1955	Nowa Zelandia	4.10.1955
Chile	15.10.1953	Pakistan	27.10.1953
Dania	13.10.1953	Peru	2.12.1955
Finlandia	25.05.1955	Syria	8.07.1960
Francja	16.09.1953	Szwecja	16.09.1953
Grecja	21.04.1956	Szwajcaria	31.12.1953
Hiszpania	25.08.1954	Tajlandia	20.12.1958
Holandia	1.08.1958	Włochy	19.07.1966
Iran	22.12.1953	Wielka Brytania	16.09.1953
Irlandia	12.11.1953	Stany Zjednoczone Ameryki	16.09.1953
Izrael	23.10.1956	Zjednoczona Republika Arabska	16.09.1953
Jugosławia	15.03.1956		

Ponadto NRF zawarła umowy dwustronne z 12 państwami europejskimi w latach 1959 – 1964 w przedmiocie odszkodowań indywidualnych dla obywateli tych

⁹⁴ Ibidem, s. 33.

⁹⁵ M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 201.

państw, a łączna suma wypłaconych odszkodowań wyniosła około 1 mld marek⁹⁶. Przedstawia to poniższe zestawienie.

Tabela 5. Umowy NRF z innymi państwami⁹⁷

Państwo	Data zawarcia umowy	Wysokość odszkodowania w mln marek niemieckich
Luksemburg	11 lipca 1959 r.	18
Norwegia	7 sierpnia 1959 r.	60
Dania	24 sierpnia 1959 r.	15
Grecja	18 marca 1960 r.	115
Holandia	8 kwietnia 1960 r.	125
Francja	15 lipca 1960 r.	400
Belgia	28 września 1960 r.	80
Włochy	2 czerwca 1961 r.	40
Szwajcaria	29 czerwca 1961 r.	10
Austria	27 listopada 1961 r.	101
Wielka Brytania	9 czerwca 1964 r.	11
Szwecja	3 sierpnia 1964 r.	1
Ogółem		997 mln marek niemieckich

Państwa te można podzielić na kilka grup; mianowicie państwa: okupowane przez Niemcy, które nie są sygnatariuszami umowy poczdamskiej; z którymi zawarto umowy pokojowe (Włochy, Austria); wielkie mocarstwa (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Francja) – sygnatariusze umowy poczdamskiej; państwa neutralne w okresie drugiej wojny światowej (Szwecja, Szwajcaria)⁹⁸. Co istotne, w umowach tych strony ich nie stosują pojęcia reparacje ani też nie odwołują się do postanowień umowy poczdamskiej. Natomiast podział, określonych w ich treści odszkodowań (kwot pieniężnych), między osoby poszkodowane pozostawiono rządowi – stronie umów⁹⁹. Omówione wyżej krótko umowy dwustronne dotyczą odszkodowań wojennych z tytułu prześladowań rasowych, a jak stwierdził A. Klafkowski „komentarze niemieckie traktują je, jako >>honorowy dług narodu niemieckiego<<”, przy czym „państwa zachodnie

⁹⁶ Zob. S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne europejskich państw Osi po II wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, z. 1, s. 67 – 68.

⁹⁷ Ibidem, s. 68. Zob. A. Janicka, *Problem odszkodowań wojennych dla obywateli polskich w stosunkach polsko – niemieckich*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2000, nr 4, s. 46 – 47; K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 49.

⁹⁸ Szerzej: K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 56 i n.

⁹⁹ Ibidem, s. 61.

podpisując te umowy w sprawie odszkodowań niemieckich dla ludności cywilnej oświadczyły jednocześnie w notach pisemnych – stanowiących integralną ich część – że nie obejmują one roszczeń z tytułu niemieckich reparacji wojennych”, a co za tym idzie „wyraźnie z tego wynika odrębne traktowanie reparacji wojennych od innych odszkodowań wojennych dla ludności cywilnej”¹⁰⁰.

Odrębną umowę zawarła NRF z Izraelem, który *de iure* i *de facto* nie istniał jako państwo w okresie drugiej wojny światowej, ani nie stanowił obszaru okupowanego przez III Rzeszę Niemiecką, w tym nie utrzymywał stosunków dyplomatycznych z NRF¹⁰¹, co zdaniem Władysława Czaplińskiego „stanowi pewien fenomen w dziejach prawa międzynarodowego”¹⁰². Tzw. układ luksemburski (układ NRF – Izrael w sprawie odszkodowań)¹⁰³ z dnia 10 września 1952 r. dotyczył wypłacenia przez NRF określonych świadczeń pieniężnych. Mianowicie chodziło o wypłacenie 3 mld marek niemieckich na rzecz państwa Izrael oraz 450 mln marek niemieckich na rzecz *Conference on Jewish Material Claims against Germany*. Płatność świadczeń została rozłożona na 12 lat. Ponadto NRF zmieniła ustawodawstwo wewnętrzne na korzyść ofiar narodowości żydowskiej¹⁰⁴.

Z ostatnią kwestią wiąże się prawo wewnętrzne NRF, które dotyczyło wypłaty odszkodowań ofiarom drugiej wojny światowej. Chodzi mianowicie o ustawę federalną z 18 listopada 1953 r. (*Bundesentschaedungs gesetz*, dalej: BEG), na którą składało się szereg aktów prawnych. BEG ograniczyła krąg osób uprawnionych do wypłaty odszkodowań ze względu na m.in. miejsce zamieszkania (tzw. klauzula zamieszkania), tzw. klauzulę dyplomatyczną – osoba poszkodowana powinna była zamieszkiwać w państwie, utrzymującym stosunki dyplomatyczne z NRF, w dniu orzeczenia o przyznaniu odszkodowania, przy czym obydwie klauzule nie były

¹⁰⁰ A. Klafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 9/10, s. 34. Ponadto NRF zawarła dwie umowy o odszkodowania dla ludności cywilnej z ówczesnymi państwami socjalistycznymi, tzn. z Czechosłowacją (1949 r.) oraz Węgrami (1971 r.); zob. ibidem.

¹⁰¹ Zob. *Problemy reparacji wojennych, restytucji mienia oraz odszkodowań w świetle „Wörterbuch des Völkerrechts” Zweite Auflage. Berlin 1960 – 1962. B. I – III Verlag Walter de Gruyter u. Co.*, opracowali Wł. Hanczakowski i Cz. Pilichowski, Warszawa 1974, s. 12; M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 219.

¹⁰² W. Czapliński, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*, Warszawa 2009, s. 185.

¹⁰³ Szerzej: T. Walichnowski, *Izrael a NRF*, Warszawa 1968, s. 55 i n.

¹⁰⁴ Zob. S. Cholewiak, *Reparacje i odszkodowania wojenne (1939 – 1954). Wybór dokumentów ze wstępem*, Warszawa 1972, s. 134 – 137. Szerzej: S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne europejskich państw Osi po II wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, z. 1, s. 65 – 66.

stosowane wobec wnioskodawców narodowości żydowskiej¹⁰⁵. Ponadto NRF wydała federalną ustawę restytucyjną z dnia 19 lipca 1957 r. (*Bundesrueckerstattungs gesetz*, dalej: BRG)¹⁰⁶. Według szacunków do 1 lipca 1972 r. NRF wypłaciła tytułem odszkodowań indywidualnych łącznie 44 192 mld marek niemieckich, z czego m.in. tytułem BEG – 32 659 mld, BRG – 3 580 mld, układu Izrael – NRF – 3 450 mld, umów z innymi państwami 1 000 mld¹⁰⁷. Natomiast w latach 80. szacowano, że łączna suma wypłat odszkodowań dla osób fizycznych do 2000 r., gdy ze względów biologicznych zakończy się proces wypłacania rent i emerytur, wyniesie około 85 mld marek niemieckich¹⁰⁸.

IX. Próby uzyskania odszkodowań w okresie PRL oraz po 1990 r.

PRL podejmowała liczne próby uregulowania kwestii odszkodowań niemieckich po drugiej wojnie światowej¹⁰⁹. Miało to miejsce m.in. na XXI i XXII sesji Komisji Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz było związane z wystąpieniem polskiego delegata – Zbigniewa Resicha, który zwrócił uwagę, iż: „obywatele polscy nie otrzymują do dzisiaj odszkodowania w związku z dyskryminacyjnym ustawodawstwem RFN i RFN nie poczuwa się do obowiązku spłaty tego tragicznego długu wobec narodu polskiego”, zaś „przeciwnie, całe ustawodawstwo RFN jest nastawione na to, aby tego zobowiązania nie wypełnić”¹¹⁰. W grudniu 1970 r.

¹⁰⁵ Szerzej: S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne europejskich państw Osi po II wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, z. 1, s. 66 – 67; A. Klafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 9/10, s. 34 – 35; A. Janicka, *Problem odszkodowań wojennych dla obywateli polskich w stosunkach polsko – niemieckich*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2000, nr 4, s. 42 i n.; J. Deka, *Niemieckie świadczenia dla robotników przymusowych i niewolniczych*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 142 – 143.

¹⁰⁶ Zob. J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 38 – 39.

¹⁰⁷ Dane za: S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne europejskich państw Osi po II wojnie światowej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1973, z. 1, s. 68.

¹⁰⁸ Zob. E. Guz, *RFN a odszkodowania indywidualne dla ofiar hitleryzmu*, „Sprawy Międzynarodowe” 1982, z. 1 – 2; J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 40.

¹⁰⁹ Szerzej: S. Cholewiak, *Odszkodowania wojenne NRF dla obywateli polskich*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, z. 4; Cz. Pilichowski, *Odszkodowania RFN dla Polaków*, „Sprawy Międzynarodowe” 1974, z. 11; *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 338 – 348; 353 – 518; K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 156 i n.

¹¹⁰ Z. Resich, *Międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Warszawa 1981, s. 100 – 101. Zob. J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 40 – 41; K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 148 – 149.

szacowano wysokość roszczeń państwa polskiego na 172,2 mld dolarów amerykańskich, co miało odpowiadać 258,4 mld zł przedwojennych, z czego cywilnoprawne roszczenia odszkodowawcze miały wynosić 89,3 mld dolarów (tj. 326 mld marek niemieckich)¹¹¹. Natomiast w nocy Ministerstwa Spraw Zagranicznych PRL z grudnia 1986 r. do Ministerstwa Spraw Zagranicznych RFN, stwierdzono, że „Rząd Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej zwraca jedynie uwagę, że w 1946 r. liczba żyjących obywateli polskich, poszkodowanych w wyniku zbrodni i terroru III Rzeszy wynosiła dziesięć milionów 84 tysięcy 585 osób”, a „nieuchronny upływ czasu sprawia, że obecne wystąpienie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest jedną z ostatnich szans na zaspokojenie przez Rząd Republiki Federalnej Niemiec roszczeń odszkodowawczych dla żyjących ofiar prześladowań III Rzeszy”¹¹².

W praktyce jednak ówczesny dwubiegunowy podział polityczny świata uniemożliwiał załatwienie kwestii odszkodowań. Zwrócił na to uwagę A. Kłafkowski, który w 1990 r. omawiając umowy dwustronne jakie zawarła RFN z innymi państwami *explicite* stwierdził, iż „na podstawie tej praktyki można stwierdzić, że uregulowanie odszkodowań RFN dla Polski zależy tylko i wyłącznie od decyzji politycznej”, a „to nie jest element prawny, to nie jest także żadna łaska ze strony państwa – agresora”¹¹³. Ponadto uznał, że Polska ma prawo domagać się zaspokojenia swoich roszczeń w zakresie odszkodowań wojennych z prawem pierwszeństwa podobnie jak Belgia w traktacie wersalskim, jako państwo które pierwsze było ofiarą agresji niemieckiej w czasie pierwszej wojny światowej¹¹⁴.

Po normalizacji stosunków między PRL i NRF w 1970 r.¹¹⁵, na podstawie porozumienia z dnia 16 listopada 1972 r. o pomocy dla ofiar eksperymentów pseudomedycznych¹¹⁶, rząd NRF przekazał rządowi PRL kwotę 100 mln marek

¹¹¹ K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 197.

¹¹² *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 499.

¹¹³ A. Kłafkowski, *Reparacje wojenne – odszkodowania wojenne*, „Życie i Myśl” 1990, z. 11/12, s. 37.

¹¹⁴ Ibidem, s. 38. Zob. M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 227.

¹¹⁵ Układ PRL – RFN z dnia 7 grudnia 1970 r. o normalizacji stosunków. Zob. *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 351 – 352, L. Gelberg, *Układ PRL – NRF z 7 grudnia 1970 roku. Analiza prawna*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

¹¹⁶ Tekst porozumienia: *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 420 – 421. Szerzej: D. Sołtysiak, *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945 – 1989*, (w:) *Problem reparacji,*

niemieckich, przy czym świadczenie to miało charakter jednorazowej pomocy, której podziału miała dokonać polska strona. Nie było to zatem *sensu stricto* odszkodowanie. Podobne porozumienia zawarto z: Jugosławią (na 8 mln marek niemieckich), Węgrami (6,25 mln marek niemieckich), Czechosłowacją (7,5 mln marek niemieckich)¹¹⁷. Ponadto w 1975 r. zostały podpisane porozumienia rentowe między PRL a NRF, które jednak regulowały zagadnienia związane ze sprawami sukcesji ubezpieczeniowej¹¹⁸. Dlatego Ludwik Gelberg w 1978 r. uznał, że „obywatele PRL – ofiary terroru hitlerowskiego nie mogą być traktowani przez RFN, jeśli chodzi o wypłatę odszkodowań, gorzej niż obywatele Francji, Izraela, Norwegii czy innych państw”, a „strona polska nie zrezygnowała formalnie ze swoich roszczeń w tej dziedzinie i sprawę tę uważa w dalszym ciągu za otwartą”¹¹⁹.

Warto zaznaczyć, że w traktacie 2+4 w ogóle nie zajmowano się sprawami reparacji wojennych, ale tylko generalnie zamknięciem problemu drugiej wojny światowej¹²⁰. W literaturze niemieckiej zwraca się uwagę, że ta forma zamknięcia spraw niemieckich związanych z drugą wojną światową miała pozwolić uniknąć międzynarodowej dyskusji o reparacjach od Niemiec, czego obawiał się ówczesny kanclerz Helmut Kohl¹²¹. W związku z tym warto przypomnieć, że zgodnie z art. 35 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów z 23 maja 1969 r.: „Obowiązek powstaje dla państwa trzeciego z postanowienia traktatu, jeżeli strony traktatu mają zamiar, aby postanowienie było środkiem ustanowienia obowiązku, a państwo trzecie wyraźnie na piśmie ten obowiązek przyjmuje”¹²². Dlatego, aby skutkiem traktatu 2+4 była utrata

odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004.

¹¹⁷ Zob. J. Ciechanowicz, *Odszkodowania wojenne*, „Przegląd Stosunków Międzynarodowych” 1988, nr 1, s. 39; W. Czapliński, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*, Warszawa 2009, s. 185 – 186.

¹¹⁸ Szerzej: W. Czapliński, *Skutki prawne nielegalnego użycia siły w stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 1993, s. 142 – 143; J. Barcz, *Sukcesja w dziedzinie ubezpieczenia społecznego w stosunkach polsko – niemieckich po II wojnie światowej*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004; K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 253 i n.

¹¹⁹ L. Gelberg, *Normalizacja stosunków PRL – RFN*, Warszawa 1978, s. 118.

¹²⁰ Szerzej: M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 258 i n.; J. Deka, *Niemieckie świadczenia dla robotników przymusowych i niewolniczych*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 145 – 147.

¹²¹ Zob. M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 113.

¹²² Dz. U. z 1990 r., Nr 74, poz. 439.

przez państwo polskie prawa do reparacji konieczne byłoby stwierdzenie istnienia takiego zamiaru stron traktatu oraz wyraźne, pisemne przyjęcie tego obowiązku przez Polskę. Na to zagadnienie prawne zwracano uwagę w opinii prawnej Biura Analiz Sejmowych w 2014 r.¹²³

Należy także podkreślić, że Niemcy w pewnym zakresie nie traktowały traktatu 2+4 jako zamknięcia spraw odszkodowań w związku z drugą wojną światową. Po podpisaniu bowiem traktatu 2+4 w 1990 r. już w 1995 r. RFN zawarła umowę ze Stanami Zjednoczonymi, na podstawie której rząd niemiecki przekazał kwotę 3 mld marek niemieckich na rzecz ofiar prześladowań nazistowskich¹²⁴. Kwota ta miała zostać rozdzielona przez rząd amerykański, przy czym umowa nie dotyczyła osób pracujących przymusowo. Natomiast w 2000 r. rząd RFN oraz przedsiębiorstwa niemieckie, które korzystały z pracy obcokrajowców w okresie drugiej wojny światowej, zawarły porozumienie ze Stanami Zjednoczonymi oraz Izraelem, innymi zainteresowanymi państwami i organizacjami prywatnymi. Na podstawie umowy utworzono fundację, której przekazano 10 mld marek niemieckich, w celu wypłaty odszkodowań osobom pokrzywdzonym w wyniku pracy przymusowej, eksperymentów pseudomedycznych, w tym innych szkód wyrządzonych przez niemieckie przedsiębiorstwa w okresie drugiej wojny światowej¹²⁵. Zawarte porozumienie wynikało ze spraw sądowych (składane były pozwy zbiorowe), wytoczonych w sądach na terenie Stanów Zjednoczonych przez robotników przymusowych i niewolniczych, przeciw działającym na amerykańskim rynku niemieckim przedsiębiorstwom, a co za tym idzie umowa miała zapewnić tym ostatnim tzw. bezpieczeństwo prawne¹²⁶.

Po zawarciu tzw. traktatu 2+4 została podpisana umowa z dnia 16 października 1991 r. między rządami Polski oraz Niemiec, na podstawie której utworzono „Fundację

¹²³ Zob. J. Wojnowska – Radzińska, *Opinia prawna z dnia 21 listopada 2014 r. dotycząca procedury oraz realności starań Rzeczypospolitej Polskiej o odszkodowanie od RFN z tytułu reparacji wojennych za drugą wojnę światową, a także potencjalnej wysokości tego odszkodowania oraz kwestii skuteczności zrzeczenia się tego odszkodowania przez władze PRL, w nawiązaniu do publikacji prasowej pt. „Biliony za wojnę”*, s. 7.

¹²⁴ Zob. A. Janicka, *Problem odszkodowań wojennych dla obywateli polskich w stosunkach polsko – niemieckich*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2000, nr 4, s. 53 – 54.

¹²⁵ Zob. W. Czapliński, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*, Warszawa 2009, s. 186 – 187.

¹²⁶ J. Deka, *Niemieckie świadczenia dla robotników przymusowych i niewolniczych*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 147 i n. Zob. R. Tarnogórski, *Zagadnienie odszkodowań dla obywateli polskich za pracę przymusową i niewolniczą – stan na 1990 rok*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2002, nr 3; B. Jałowiecki, *Wykonanie porozumienia z 17 lipca 2000 r.*, (w:) J. Barcz, B. Jałowiecki, J. Kranz, *Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998 – 2000 w sprawie świadczeń za pracę przymusową*, Warszawa 2004, s. 121 i n.

Polsko – Niemieckie Pojednanie”¹²⁷. Fundacji przekazano 500 mln marek niemieckich, przy czym kwota ta miała zostać uzupełniona o możliwe wpłaty przedsiębiorstw niemieckich, które korzystały z pracy przymusowej polskich pracowników¹²⁸. Łącznie od 1992 r. do połowy 2004 r. fundacja wypłaciła 731.843.600 zł 1.060.689 osobom, co *per capita* wyniosło 689,97 zł¹²⁹. Wynika z tego, że wypłaty te, podobnie jak pomoc dla ofiar eksperymentów pseudomedycznych, nie miały charakteru odszkodowania, ale stanowiły zaledwie pomoc humanitarną dla obywateli polskich – ofiar III Rzeszy Niemieckiej. Analogiczne fundacje zostały powołane, zgodnie z zawartymi porozumieniami RFN z Białorusią, Rosją oraz Ukrainą. Ponadto RFN wypłaciła kwotę 2 mln marek niemieckich dla każdego z państw bałtyckich jako odszkodowanie dla ofiar nazizmu.

Z przedstawionych danych wynika, że RFN przeznaczyła na rzecz obywateli państwa polskiego łącznie około 600 mln marek niemieckich, licząc wypłaty dla ofiar eksperymentów pseudomedycznych oraz „Fundacji Polsko – Niemieckie Pojednanie”. Kwota wyżej wymieniona nie stanowi nawet 1% sumy, jaką rząd niemiecki przeznaczył po drugiej wojnie światowej na wypłaty odszkodowań dla obywateli państw Europy zachodniej, Stanów Zjednoczonych oraz Izraela¹³⁰.

X. Wnioski końcowe

Na podstawie przedstawionej analizy zagadnienia dochodzenia roszczeń odszkodowawczych za poniesione straty materialne i osobowe, sformułować można kilka istotnych wniosków. Po pierwsze z treści umowy poczdamskiej z 1945 r. wynika, że jeśli chodzi o wypłatę reparacji oraz odszkodowań wojennych miała ona charakter

¹²⁷ *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom II, Dokumenty, pod red. S. Dębskiego, W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 537 – 540.

¹²⁸ Zob. A. Janicka, *Problem odszkodowań wojennych dla obywateli polskich w stosunkach polsko – niemieckich*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2000, nr 4, s. 56 i n.; M. Tomala, *Kwestia odszkodowań niemieckich po 1990 roku*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2002, nr 3.

¹²⁹ Szczegółowe dane: J. Sułek, *Niemiecka pomoc humanitarna i finansowa w latach 1991 – 2004 dla poszkodowanych przez III Rzeszę w Polsce. Problemy polityczne i prawne*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 372 – 373. Zob. J. Sułek, *Świadczenia finansowe dla byłych robotników niewolniczych i przymusowych III Rzeszy oraz innych ofiar nazizmu. Bilans wypłat w Polsce z lat 1999 – 2004*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004.

¹³⁰ A. Janicka, *Problem odszkodowań wojennych dla obywateli polskich w stosunkach polsko – niemieckich*, „Prawo – Administracja – Kościół” 2000, nr 4, s. 59. Por. K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 273 – 274.

ramowy¹³¹. Późniejszy podział świata na dwie strefy wpływów – państw zachodnich na czele ze Stanami Zjednoczonymi oraz ZSRR z państwami socjalistycznymi, zaważył na realizacji prawa do odszkodowań wojennych. Wpływ na to miało również powstanie dwóch państw niemieckich – NRF oraz NRD.¹³² Warto jednak zaznaczyć, że już po podpisaniu tzw. traktatu 2+4 we wrześniu 1990 r. Stany Zjednoczone, Wielka Brytania oraz Francja zawarły umowę z RFN, zgodnie z którą został potwierdzony zakaz podnoszenia i popierania przez państwo niemieckie roszczeń obywateli, wynikający z utraty majątku związanego z działaniami tych państw¹³³.

Po wtóre do dnia dzisiejszego nie ma klarownej definicji reparacji oraz odszkodowań wojennych, a co za tym idzie decyduje o tym praktyka zawierania traktatów pokojowych, które często w przeszłości w ogóle nie zajmowały się tym zagadnieniem¹³⁴. Przyjmując, że reparacje wojenne stanowią bezpośrednie następstwo działań wojennych w zakresie szkód zarówno osobowych jak i materialnych należy podkreślić, że państwo polskie w okresie drugiej wojny światowej poniosło większe szkody w związku z okupacją niemiecką. Warto bowiem porównać straty demograficzne, związane z bezpośrednimi działaniami wojennymi, które wynosiły zaledwie około 10% globalnych strat ludnościowych. Reszta zaś tych strat wynikała z polityki eksterminacyjnej oraz gospodarczej okupanta niemieckiego. Konsekwencją tego jest, że roszczenia odszkodowawcze tego rodzaju, w szczególności indywidualne, wielokrotnie przekraczają reparacje wojenne, które były związane z działaniami wojennymi III Rzeszy Niemieckiej. Zwrócił na to uwagę A. Klafkowski w cytowanej wyżej ekspertyzie prawnej ze stycznia 1990 r., sporządzonej

¹³¹ K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania itp. w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych, umów zawartych przez NRF, wyroków sądowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, s. 65.

¹³² Szerzej L. Gelberg, *Niemcy po drugiej wojnie światowej. Refleksje o sytuacji prawnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.

¹³³ Zob. M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 115 – 116.

¹³⁴ Zob. M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Bielsko – Biała 2003, s. 247 – 248; M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski*, (w:) *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko – niemieckich 1944 – 2004*, tom I, Studia, pod red. W. M. Góralskiego, Warszawa 2004, s. 104 i n.

celem dochodzenia właśnie roszczeń odszkodowawczych przez polskie ofiary wojny¹³⁵.

Po trzecie sporny jest fakt, czy oświadczenie w dniu 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się roszczeń wobec Niemiec, zostało faktycznie złożone zgodnie z ówczesnym porządkiem prawnym PRL. Oczywiście również sprawą dyskusyjną jest prawna skuteczność tego oświadczenia, która jest podnoszona w literaturze prawniczej. Wpływ na to mają przede wszystkim kwestie związane z: ówczesną sytuacją polityczno – gospodarczą w NRD, treścią oświadczenia ZSRR *iunctim* z oświadczeniem rządu PRL, gdyż rząd ZSRR jedynie przerwał reparacje wojenne, a oświadczenie rządu PRL ma charakter wtórny w ówczesnej sytuacji polityczno – gospodarczej państwa polskiego, zgodnie za zasadą *argumentum a minori ad maius*. Ponadto, zgodnie z ówczynie obowiązującą Konstytucją z dnia 22 lipca 1952 r., sprawy ratyfikacji i wypowiedania umów międzynarodowych należały do atrybucji Rady Państwa (art. 25 ust. 1 pkt 7 Konstytucji). Dlatego w dniu 18 lutego 1955 r. Rada Państwa, a nie Rada Ministrów, podjęła Uchwałę w sprawie zakończenia stanu wojny między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemcami¹³⁶. Natomiast według art. 32 pkt 9 Konstytucji z 1952 r. Rada Ministrów sprawowała ogólne kierownictwo w dziedzinie stosunków z innymi państwami. Ponadto warto zaznaczyć, że rozliczenia wzajemne z tytułu szkód związanych z pierwszą wojną światową między II Rzeczpospolitą a ówczesnym państwem niemieckim zostały zakończone podpisaniem w dniu 31 października 1929 r. tzw. umowy likwidacyjnej (porozumienia polsko – niemieckiego), co nie nastąpiło po drugiej wojnie światowej.

W latach 50. i 60. RFN zawarła 12 dwustronnych umów międzynarodowych w zakresie odszkodowań z państwami europejskimi, w tym ze Szwecją i Szwajcarią, które były państwami neutralnymi w okresie drugiej wojny światowej. Poza tym RFN podpisała umowę z Izraelem (układ luksemburski), który ani nie istniał jako państwo w okresie wojny, ani nie był obszarem okupowanym przez III Rzeszę Niemiecką. W ten sposób dochodzenie roszczeń odszkodowawczych nastąpiło na zasadach określonych w umowach międzynarodowych. Dodać należy, że umowy takie zawarto po 1990 r. w związku m.in. z pozwami zbiorowymi osób poszkodowanych, które złożono na terenie Stanów Zjednoczonych.

¹³⁵ A. Kłafkowski, *Ekspertyza podstaw prawnych roszczeń indywidualnych o odszkodowania wojenne*, Warszawa 2000, s. 28 i n.

¹³⁶ Monitor Polski Nr 17, poz. 172.

Wyplacone na podstawie umów międzynarodowych odszkodowania stanowiły przeszło 90% kwot przekazanych przez RFN osobom poszkodowanym. Również wewnętrzne unormowania prawne RFN, przez wprowadzenie specjalnych klauzul, uniemożliwiały dochodzenie roszczeń odszkodowawczych obywatelom państwa polskiego. Zwrócił na to uwagę Krzysztof Ruchniewicz który w monografii wydanej w 2007 r. dotyczącej polskich zabiegów o odszkodowania niemieckie *expressis verbis* stwierdził, że w RFN „generalnie, odcinając się i potępiając nazizm, starano się unikać wypłaty odszkodowań indywidualnych na większą skalę”, a „czynnik ekonomiczny miał tu pierwszorzędne znaczenie”¹³⁷. Ponadto RFN prowadziła politykę, której hasłem było „polityczno – moralne przedawnienie”¹³⁸. Jednakże, jak stwierdził A. Klafkowski: „prawo międzynarodowe nie uznaje instytucji przedawnienia zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości. Nie uznaje również przedawnienia o odszkodowania z tytułu takich zbrodni”¹³⁹. Oczywiście taka polityka dotyczyła zasadniczo tzw. krajów Europy wschodniej, przy czym ze względu na rozmiary odszkodowań chodziło przede wszystkim o państwo polskie. W jego przypadku generalnie wypłacone odszkodowania indywidualne dotyczyły ofiar eksperymentów pseudomedycznych oraz działalności „Fundacji Polsko – Niemieckie Pojednanie”. Porównując je ze skalą zniszczeń wojennych oraz kosztów okupacji niemieckiej stanowiło to zaledwie pomoc humanitarną, dla polskich ofiar drugiej wojny światowej, daleką od rzeczywistych szkód.

W tej sprawie wypowiedział się już w 1960 r. Manfred Lachs, który w pewnym sensie antycypował współczesny stan prawny, stwierdził on bowiem, że „nie wymagają chyba szczególnego dowodu fakty, świadczące o szczególnym okrucieństwie okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich. Metody stosowane wobec ludności polskiej stanowiły przecież jak najjaskrawsze pogwałcenie wszelkich praw wojny i praw przyznanych ludności kraju okupowanego. W wyniku tych aktów bezprawia nastąpiło całkowite ograbienie Polski. Odrzucono wszelkie pozory prawa, stosowano brutalną przemoc, której nie przewidywali autorzy konwencji haskich, gdy redagowali regulamin praw i zwyczajów wojny lądowej”. Dlatego „w obliczu tych faktów względy formalistyczne powinny być ustąpić miejsca względem merytorycznym i

¹³⁷ K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45 – 1975*, Wrocław 2007, s. 270.

¹³⁸ Zob. J. Deka, *Niemieckie świadczenia dla robotników przymusowych i niewolniczych*, „Przegląd Zachodni” 2005, nr 2, s. 145.

oczywistym nakazom słuszności”, a „tego wymagały słowa deklaracji poczdamskiej, postulujące: >>wynagrodzenie w jak najszerszym stopniu strat i cierpień wyrządzonych Narodom Zjednoczonym<<” i „chodziło przecież o to, by wynagrodzić >>w pierwszym rządzie te kraje, które ponosiły główny ciężar wojny, poniosły największe straty<<”¹⁴⁰.

Autor:

dr hab. Robert Jastrzębski
ekspert ds. legislacji
w Biurze Analiz Sejmowych

Akceptował:
Wicedyrektor Biura Analiz Sejmowych

Przemysław Sobolewski

Deskryptory bazy REX: reparacje, odszkodowania, druga wojna światowa, umowy międzynarodowe.

¹³⁹ A. Klafkowski, *Ekspertyza podstaw prawnych roszczeń indywidualnych o odszkodowania wojenne*, Warszawa 2000, s. 21.

¹⁴⁰ M. Lachs, *Problem prawny restytucji złota zagrabionego w okresie wojny*, „Państwo i Prawo” 1960, z. 6, s. 909 – 910.